

Леся Матвеєва

ІСТОРИЧНІ ЕТЮДИ ЮЛІАНА КУЛАКОВСЬКОГО

Юліан Андрійович Кулаковський (1855–1919), професор Університету св. Володимира, член-кореспондент Російської Академії наук увійшов в історію вітчизняної науки як класичний історик і філолог. Видатний вчений античності, археолог і візантолог, він вперше за першоджерелами написав численні праці з історії Римської імперії та Візантії. Серед його праць велично постають і роботи, присвячені історії Криму. Виділяється новизною (на той час) також робота про іраномовне населення південноросійських степів – аланів. Фундаментальні праці вченого і до сьогодення є вельми цінним джерелом в дослідженнях сучасних істориків та філологів.

Історія Криму

Ю. Кулаковський багато своїх праць присвятив історії Криму, брав участь в археологічних експедиціях, з'їздах. Результати своїх досліджень він виклав у досить цікавій книзі “Прошлое Тавриды”, перше видання якої побачило світ у 1906 році, друге – у 1914. Стислий історичний нарис її видала Імператорська Археологічна Комісія, членом-кореспондентом якої з 1894 р. був Юліан Андрійович.

У передмові автор підкреслює, що нарис задуманий не як дослідження, а як результат дослідження, який базується на критично перевірених фактах, викладених в історичній послідовності епох і спадковості етнічних та культурних цінностей.

Багата історія Криму, його зв'язки з античним світом та еллінською культурою завжди приваблювали Юліана Андрійовича. Він писав: “Свет истории озарил этот край на целое тысячелетие раньше, чем забрезжили его первые лучи для древнейших центров нашей государственности. Связь Крыма с античным миром и великой Эллинской культурой составляет особенную прелесть истории этой земли и своим последствием имеет нахождение в его почве неисчерпаемые археологические богатства, разработка которых является важной задачей русской науки. Научный интерес к древностям Крыма имеет за собой уже целое столетие; он вызвал к жизни наши музеи, обогатил их великими и навсегда цennыми сокровищами и стал родоначальником археологической науки в России”¹.

Історичне минуле Криму та матеріальні пам'ятники його багатовікового культурного життя здавна досліджувалися вітчизняними та зарубіжними вченими. Юліан Андрійович у своїх працях дає загальний огляд вивчення кримських старожитностей з часів приєднання півострова до Російської імперії, називає імена окремих дослідників, що зробили значний внесок у скарбницю історії Криму. Першою роботою такого характеру, на думку Ю. Кулаковського, була праця італійського абата Одерико з історії генуезьких колоній у Криму, видана ним у 1792 році під заголовком “Lettere Ligustiche”. “Учений” опис краю у 1794 році склав академік Петербурзької Академії наук Паллас П. С., природодослідник, географ та мандрівник, що якийсь час жив у Криму та досліджував його старожитності. У 1806 році з’явився російський

переклад з французької мови книги “*Histoire de la Tauride*” митрополита римсько-католицької церкви у Росії Сестренцевича-Богуша, в якій послідовно викладалася історична доля Криму, починаючи із стародавніх часів.

Юліан Андрійович пише, що руїни стародавніх міст та будинків, монети та епіграфіка привертали увагу багатьох освічених людей, і серед них виділяє вченого В. Келера – бібліотекаря Ермітажу та хранителя Імператорського кабінету гем та медалей, який у 1804 р. подав до Російської Академії наук свою наукову роботу “*Lettres sur plusieurs medailles de la Sarmatia d'Europe et de la Chersonese Taurigue*”.

Важливим історичним моментом в історії Криму, на думку Кулаковського, було відкриття перших музеїв старожитностей чорноморського узбережжя в 1806 р. у Миколаєві, 1811 – у Феодосії, 1826 р. – у Керчі та Одесі, які поповнювалися археологічними знахідками. Розкопки, що почалися наприкінці XVIII ст. на городищі Ольвія і Таманському півострові, як відмічає Ю. Кулаковський, мали випадковий характер. Їх проводили морські офіцери, французький емігрант Дюбруе та інші, що цікавилися місцевими старожитностями. Та вже навіть тоді відкривалися багаті царські гробниці і поховання у Керчі й Тамані. Внаслідок цього у 1854 р. були видані два томи під заголовком “*Древности Босфора Киммерийского – Antiquites du Bosphore Cimmerien*”² з текстом, надрукованим російською і французькою мовами, та розкішним атласом таблиць, зробленим у Парижі.

Надалі дослідження старожитностей Криму набувало більш систематичного та наукового характеру. Епохальною в історичному та археологічному вивченні півострова стала праця академіка П. І. Кеппена “*Крымский сборник*”, видана в Петербурзі 1837 року. Величезна ерудиція вченого дозволила йому описати історію краю.

Найбільш важливі історичні місцевості Криму описав у своїй праці “*Voyage autour du Caucase*” французький вчений Дюбуа де Монпере (1836 р.).

З роками ширилося коло вчених, що цікавилися історією та археологією Криму, і, отже, виникла необхідність у створенні певних об’єднань для налагодження систематичного вивчення та узагальнення стародавніх матеріалів, які вже були. Так у 1839 р. виникло Одеське товариство історії та старожитностей, яке поставило собі за мету вивчення стародавнього чорноморського узбережжя та історичної долі краю. З 1844 р. Товариство почало видавати “*Записки*”, де публікувалися найбільш цінні дослідження з історії та археології Криму.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років зацікавленість вітчизняних учених пам’ятниками стародавнього Криму зростає.

У 1848–1849 pp. вийшла тритомна праця директора Керченського музею Антона Ашика “*Боспорское царство*”, яка крім опису речових пам’ятників включала й написи Боспора Кіммерійського, що нагадували про стародавніх мешканців Північного Причорномор’я – кіммерійців.

Перша експедиція початку 50-х років, в якій брав участь учитель Юліана Андрійовича московський професор П. Леонтьєв, була споряджена до гирла Дону на місце стародавнього Танаїсу. Розкопки виявилися результативними і збагатили Петербурзький Ермітаж великою кількістю цінних знахідок. Ю. Кулаковський називає дві роботи, у яких було опубліковано ці нові археологічні матеріали. Перша, розкішно видана праця “*Les antiquites du Bosphore Cimmerien*” вийшла невеликим тиражем і тому залишилася маловідомою. Автором другої

праці “Археологические разыскания на месте древнего Танаиса и в его окрестностях”³³, де була дана наукова оцінка із всебічним дослідженням історичної долі згаданої місцевості за стародавніх часів, був Леонтьєв.

Серед дослідників Криму Ю. Кулаковський називає також графа О. С. Уварова – одного із засновників Російського археологічного товариства, Московського археологічного товариства та Історичного музею в Москві, а також організатора археологічних з’їздів. У 1853–1854 рр. він проводив розкопки в Ольвії, Херсонесі, Неаполі Скіфському, відкрив палеолетичну стоянку Карабачово і неолітичну Волосовську. Результати своїх досліджень він описав у праці “Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря”³⁴.

Надалі у 1905 р., вшановуючи пам’ять свого чоловіка, княгиня П. С. Уварова видала книгу “Памятники христианского Херсонеса”, де в трьох випусках подано систематичне дослідження руїн храмів, розкопаних на території міста і його найближчих околицях, ретельний аналіз історичного матеріалу від VI до X століть, наведені пам’ятники слов’янської писемності, які стосуються історії Херсонеса.

У 1859 р. виникла Імператорська Археологічна Комісія, якій на урядовому рівні доручалось займатися археологічними дослідженнями, що на той час проводилися в Керчі й Тамані. У 1888 р. Комісії передано керівництво розкопками на городищі Херсонес, де до 1907 р. цим займався археолог К. К. Костюшко-Валюжич.

Довгий час була недосяжною для розкопок Ольвія, бо перебувала у приватному володінні. З власником городища графом А. А. Мусіним-Пушкіним вдалося домовитися лише в 1901 році, а з 1903 року під керівництвом члена Археологічної Комісії Б. В. Фармаковського почалися систематичні розкопки, що давали чудові результати та багатий археологічний матеріал. У 1908 р. Комісія відновила роботу на території стародавнього Танаїсу. Чим більшими ставали завдання археологічної науки, тим ширшим був район розкопок.

Ю. Кулаковський високо оцінював діяльність Імператорської Археологічної Комісії, “Отчеты” і “Материалы” якої зберігали історію дослідження Криму з 1859 до 1901 року. Надалі до них приєдналося видання “Известий Императорской Археологической Комиссии” за редакцією академіка В. В. Латишева, де друкувалися детальні звіти про розкопки, дослідження окремих пам’ятників і нові знахідки, а також археологічна хроніка та бібліографія.

Юліан Андрійович відмічає й заслуги Імператорського Археологічного Товариства (1849) і керованих ним археологічних з’їздів, які в своїх виданнях (“Древности” Товариства і “Труды” з’їздів) публікували цікаві дослідження багатьох учених, що безпосередньо стосувалися кримських старожитностей.

Багато цінних досліджень з історії краю як стародавніх, так і більш пізніших часів залишила Таврійська Вчена Архівна Комісія, видаючи свої “Известия”. Ю. Кулаковський називав також популярне видання І. Толстого і П. Кондакова “Русские древности и памятники искусства”, автори якого зробили спробу дати загальний огляд старожитностей Росії, починаючи з класичних часів. Перші два випуски (1889) і перша частина четвертого (1891) присвячені старожитностям Криму.

Неоцінений внесок у висвітлення історії археологічних досліджень Криму зробив англійський вчений Кембріджського університету І. С. Міннзу. Він багато попрацював над безпосереднім вивченням пам’ятників у музеях,

на місцях розкопок, поставив собі за мету зібрати в один великий том “все, что известно по археологии, этнографии и истории области от Карпат до Кавказа”. Його книга “Scythians and Greeks”, Cambridge, 1913 р. – це “великолепный свод систематизированного археологического и нумизматического материала в ясной и полной системе”. Вивчивши всю літературу з кримських старожитностей на різних мовах, на основі всього наявного історичного, археологічного та нумізматичного матеріалів автор дав повний історичний огляд долі окремих культурних центрів “...Нет ни одного трудного и спорного вопроса, – пише Юліан Андрійович, – который бы оказался обойденным в этом капитальном своде нашего знания о давнем прошлом тех земель, где зажег культурную жизнь вечно юный гений эллинов”⁵.

Археологічні дослідження Ю. Кулаковського

У фундаментальних дослідженнях Криму Ю. Кулаковського чільне місце займав археологічний матеріал, який, як вважав автор, був для нього невичерпним історичним джерелом. У книзі “Прошлое Тавриды”, відмічаючи, що археологія початку ХХ ст. значно розширила свої горизонти і не обмежується пошуками вишуканих витворів мистецтва античної культури, як це було раніше, Юліан Андрійович разом з тим підкреслює “прелестъ классическаго в античномъ являемъся мощнымъ факторомъ возбуждения археологического интереса, и Крымъ съ его древностями навсегда останется для насъ самымъ привлекательнымъ и пленительнымъ уголкомъ въ кругозорѣ археолога и дилетанта”⁶.

Свої “кримські етюди”, що передували згаданій книзі, Ю. Кулаковський починав ще з середини 80–90-х років XIX ст. і, за звичаєм, з вивчення джерел, серед яких чільне місце займали праці епіграфічного характеру. Це ще з давніх років, завдяки Т. Моммзену, стало важливим етапом в його наукових дослідженнях.

Написи, що були найважливішим джерелом вивчення стародавньої долі Криму, входили до обігу наукового знання в міру своєї публікації в різних виданнях. У 1881 р. Імператорське Археологічне Товариство у Петербурзі (створене 1846 року) прийняло рішення видати багатий епіграфічний матеріал в окремих томах і доручило виконання цієї задачі В. В. Латишеву – академіку Петербурзької Академії наук, філологу- класику, епіграфісту та історику, автору праць з різних питань стародавньої історії, головним чином Північного Причорномор’я.

Латишеву належить праця “Свод античных надписей, найденных в Северном Причерноморье”, видана в кількох томах протягом 1885–1901 рр., в якій зібрані епіграфічні тексти, звірені з оригіналами, з перекладом російською мовою і розширеним науковим коментарем. Подорожуючи містами чорноморського узбережжя у 1883 р., вчений знаходив нові епіграфічні пам’ятники і вже в серпні 1884 р. на археологічному з’їзді в Одесі доповідав про підготовку свого майбутнього видання.

Перший том⁷ побачив світ 1885 року. У статті “Древние надписи Черноморского побережья”⁸, присвяченій вже виданій праці Латишева, Ю. Кулаковський писав, що вчений своєю працею просунув далеко уперед вивчення

та дослідження пам'ятників стародавньо-класичного світу, котрі залишили греки в заснованих ними на узбережжі Чорного моря колоніях.

Юліан Андрійович й надалі відгукувався на нові, тільки-но надруковані праці Латишева. У 1890 р. він публікує критичну статтю⁹ на виданий через п'ять років потому другий том Корпусу Чорноморських написів Латишева, куди увійшли епіграфічні пам'ятники, знайдені у межах Боспорського царства, тобто території стародавньої Пантикопеї (нині Керч), стародавньої Фанагорії (Таманський п-ів), Гергиппії (Анапа) і стародавнього Танаїса.

Уперше написи Чорноморського узбережжя, розкидані у різних виданнях, були зібрані й систематизовані, хронологічно визначені. Важливим є, як і в першому томі, переклад написів російською мовою і детальний історичний і лінгвістичний коментар. Отже, дослідники, що працювали в галузі стародавньої історії Півдня, а саме археології Криму, отримали виключно цінне документальне видання.

Для Юліана Андрійовича таємничий півострів з його численними курганами ставав близьким, з'явiloся бажання самому взяти участь у археологічних дослідженнях Криму. Про початок історії стародавньої Кримської землі з її грецькими поселеннями, центрами високої культури, що мали великий вплив на стародавню Русь, він писав: “История Европы начинается с греков и римлян. Где селились первые, где начинали свои завоевания вторые, там начиналась история. И наша южная Россия имеет свою историю, гораздо более древнюю, нежели Галлия, земли прирейнские и приданайские, не говоря уж о Германии. Свет истории восходит для нее за шесть с половиной веков до Р.Хр., вместе с основанием в ее пределах греческих поселений. Много раз менялся этнографический состав туземного населения северного побережья Черного моря; стерта была с лица земли большая часть греческих колоний в период переселения народов; но кое-где сумел отстоять себя греческий элемент, и древняя Корсунь, стоявшая в период начала нашей отечественной истории в ближайших отношениях к Византии, была центром откуда шло культурное влияние на нашу древнюю Русь, где Владимир завоевал себе христианство”¹⁰.

З часом мрія вченого стала реальністю: археологічними дослідженнями Криму, що тривали з невеликими перервами, Ю. Кулаковський займався від 1890 і до 1900 року. Як колись його учитель П. Леонтьев, який перед тим, як розпочати детальне вивчення сухо літературних свідчень про долю півдня, здійснив у 1851 р. археологічну екскурсію до витоків Дону, так і Ю. Кулаковський ретельно поєднував теорію з практикою, досить часто використовуючи для своїх наукових досліджень результати власних розкопок.

У послужному списку Ю. Кулаковського знаходимо запис про те, що Імператорська Археологічна Комісія 1890 року відрядила його до Криму “для производства археологических раскопок в Керчи”¹¹. Справа в тому, що весною 1890 р. робітники, що видобували камінь на північному боці гори Мітрідат, вище Татарської слобідки, у передмісті Керчі, випадково відкрили катакомбу, стіни якої прикрашали фрески. На той час Ю. Кулаковський вже був відомий своїми численними дослідженнями, що друкувалися російськими та іноземними журналами. Вони створили молодому вченому репутацію вже досить сформованого історика-епіграфіста, а водночас й класичного філолога. Це й стало приводом до того, що Археологічна Комісія доручила Ю. Кулаковському “произвести изыскания в прилегающей местности”. Весною 1890 р.

він розпочав розкопки цієї невичерпної в археологічному плані землі. Тоді йому не вдалося знайти катакомби з фресками, але на тому ж боці гори Мітрідат він відкрив одну із катакомб, котра серед багатьох подібних пам'ятників являла собою перший і єдиний на той час приклад християнської поховальної печери з точною хронологічною датою на одній із стін – 788 рік боспорської ери, тобто 491-й рік нового літочислення.

Згадуючи про цю знахідку, Юліан Андрійович писав: “В 1890 году Императорская Археологическая Комиссия оказала мне внимание привлечением к участию в непосредственной разработке археологических богатств нашего Черноморского побережья, и моя первая поездка в Керчь подарила меня находкой, которая оказалась первой в своем роде на истощимой почве древнего Пантикея... С тех пор древности Тавриды стали для меня близкой и родной областью”¹². У своїх працях¹³, присвячених цій знахідці, Юліан Андрійович детально описує пам'ятник і подає історичне висвітлення самого факту його віднайдення в Керчі. Підкреслючи новизну відкриття, автор пише про приналежність поховання до боспорської доби. Оскільки від кінця V століття не було ніяких відомостей про Боспор, цю античну державу у Північному Причорномор’ї, столицею якої був Пантикеї (Керч), то виявлений пам'ятник став одним з перших історичних свідчень, що доповнювали мізерні повідомлення візантійських істориків та хроністів про той час.

Матеріальні пам'ятники і написи, які частіш за все мали уривчастий характер, все ж зберегли зовнішню історію Пантикея, який у ряду грецьких колоній Чорноморського узбережжя не залишився містом, а перетворився на центр значного політичного цілого – в царство, загальна територія якого мала назву Боспор.

Історик відмічає, що розширення меж влади пантикеїських володарів здійснювалося шляхом підкорення самостійно існуючих грецьких міст та сусідніх варварських народів. Місто почало свою історію як грецька колонія і впродовж довгих століть залишалося грецьким. Але із створенням значного політичного цілого і зростанням царства, пише Юліан Андрійович, грецький елемент повинен був зйти на рівень лише культурного ферменту.

Спираючись на великий епіграфічний матеріал, Ю. Кулаковський зробив важливі історичні висновки, передусім про те, що Боспор впродовж V століття не залежав від імперії. “Царство оставалось царством, – зауважує історик – и Рим не делал попытку обратить его в провинцию, как было то нередко на восточной границе Азии”¹⁴. Боспор зберіг корінне населення, стару культуру, грецьку мову, свій церковний зв’язок із Візантією, свої звичаї і традиції давнього минулого аж до кінця століття¹⁵. “С полной определенностью, – пишет Юліан Андрійович, – сказал нам об этом... памятник: христианская погребальная пещера с точной датой... (491 г.). Пещера или катакомба, как принято называть этот тип погребальных сооружений, устроена совершенно так, как делали это в 1 веке нашей эры, а вероятно и раньше. Погребенная в ней чета носит сарматские имена...”¹⁶.

У монографії “Прошлое Тавриды”, статті “Греческие города на Черноморском побережье” Ю. Кулаковський, спираючись на епіграфіку та нумізматику, послідовно викладає історію правління царів Боспору, що мали до сить організовані військові сили, взаємовідносини царства з еллінським світом, з яким його єднала мова, релігія та культура. Юліан Андрійович пише

про велику культурну місію, яку здійснювало Боспорське царство на належній йому на той час території.

Ю. Кулаковський, виходячи із своїх археологічних досліджень 1890 року, робить висновок про те, що переривання династії боспорських царів у першій половині IV століття було лише кінцем царства у його старих межах, але не супроводжувалося руйнацією міста. “Пантикопей, – пише автор, – пережил разрушение царства и не подвергался разгрому от гуннов, каковая судьба постигла пограничный город этой державы на севере, Танаис. Мы настаиваем на этом положении, т.к. в недавнее время никто иной, как Моммзен, повторил с полной уверенностью старое воззрение, будто Пантикопей был разрушен гуннами”¹⁷.

Місто вціліло серед пересувань варварських племен, що проходили на той час і від яких постраждало царство. У цю добу, на думку Ю. Кулаковського, у межах Криму утвердились готи¹⁸, які на початку VI ст. н.е. займали лише невелику гірську область на півдні Криму, і гуни, що вільно кочували степами. Сучасні гунам візантійці вважали їх основним населенням краю.

Розшифровуючи написи, автор бачить, що у Боспорі було поновлено старий прядок і устрій держави, яка на той час стала християнською і знову перебувала у традиційних вассальних відносинах з Римською імперією. “Уцелевшее от того потрясения, которое произвели готы, – пише Юліан Андрійович, – культурное население Таврического полуострова не осталось в стороне от того великого переворота в жизни античного мира, который сделал его христианским”¹⁹.

На підтвердження автор згадує епіскопів Боспора (325 р.), Херсонеса (381 р.) і робить висновок, що християнство поширилося за ці межі і серед населення царства задовго до 325 року. Юліан Андрійович згадує одну епітафію, датовану 601-м роком боспорської доби, тобто 304-м, що свідчить про наявність християнства на Боспорі, а також на території півострова. “Исконные живые сношения Боспора с городами малоазиатского побережья, – пише автор, – указывают прямой путь проникновения сюда христианства”²⁰.

Започаткування християнства у Херсонесі і виникнення епіскопської кафедри описувалося багатьма історичними джерелами VII–Х століть. Юліан Андрійович вважав, що всі вони являють собою пізніші пам’ятники, але все ж і цей матеріал свідчить, що на початку IV ст. християнство міцно утвердилося у цьому старому культурному центрі південного узбережжя Тавриди. “Христианские датированные памятники, из числа найденных доселе, не восходят дальше начала VI века, – пише Ю. Кулаковський, – но их отсутствие не говорит, конечно, ничего против справедливости высказанного положения, и с VI века начинается, таким образом, история двух епархий на территории Тавриды – херсонской и боспорской”²¹.

Ще про одну з епархій того часу – готську – згадує Ю. Кулаковський. Автор присвятив спеціальне дослідження третьій епархії²².

Таким чином, Юліан Андрійович встановлює безперечний факт існування християнства на Боспорі, починаючи з IV ст., і не останню роль в цім, звісно, відіграла відкрита істориком катакомба 491 року. “Одним из его памятников, – пише вчений, – является наша катакомба, которая занимает видное место в ряду немногих других, ставших известными за 50-летие

раскопок в Керчи. Памятников этих, кроме нашей катакомбы, всего 9. Наша катакомба занимает первое место по обилию данных и по их важности”²³.

Відкриття Ю. Кулаковського привернуло увагу наукової громадськості. У розширеній критичній статті академік В. В. Латишев, аналізуючи роботу Юліана Андрійовича, пише, що “из этого краткого перечня содержания исследования г. Кулаковского очевидно, что почтенный исследователь вполне внимательно и всесторонне изучил открытый им памятник, и сделал все нужное для того, чтобы дать читателю точное представление о нем”²⁴.

Латишев виділяє заключний параграф дослідження Ю. Кулаковського, присвячений свідченням про виникнення і первинну долю християнства на Боспорі та переліку боспорських пам’ятників IV–VI століть, що збереглися до нашого часу. Разом з тим критик підкреслює ретельність, з якою зібрали ці відомості та указані пам’ятники. Наприкінці В. Латишев побажав Ю. Кулаковському, щоб він “вступив во всеоружии солидной эрудиции в ряды исследователей судеб греческой культуры на южных окраинах нашего отечества, продолжал работать в этой области с таким же успехом и с таким же талантом, каким запечатлен первый его труд”²⁵.

У 1892 р. Ю. Кулаковський присвячує свою статтю праці В. В. Латишева в 1889–1891 роках²⁶. На цей час Імператорська Археологічна Комісія надала всі епіграфічні знахідки на півдні країни, і Латишев став першим їх видавцем²⁷. Юліан Андрійович зауважує, що майже всі написи були знайдені на території давнього Пантикалія. Дякуючи розкопкам, випадковим знахідкам, Імператорська Археологічна Комісія мала вже близько сотні каменів із стародавніми написами. Естампажі, фотографії та знімки з них Комісія передавала Латишеву, і, таким чином, у 1892 р. були видані нові епіграфічні тексти. Латишев, наголошує Юліан Андрійович, “столь блистательно выполнивший взятую на себя задачу свести в одно издание древние надписи Черноморского побережья” у попередні роки, опинився в щасливих умовах щодо повнення своєї чудової праці.

У виданні 1892 року перше місце за кількістю написів належало Херсонесу, де з 1888 р. велися розкопки. Минуле Херсонеса було маловідомим. Юліан Андрійович підкреслює, що В. Латишев багато працював над тим, щоб зробити цей новий матеріал для всіх, хто цікавиться долею стародавньої греко-римської культури на півдні, доступним. Він супроводив нові тексти коментарями, а найбільш великі і важливі з них ще й російським перекладом²⁸. Деякі з текстів Ю. Кулаковського навів у своїй статті. У розгорнутому коментарі до текстів, складених В. Латишевим, докладно з’ясовується загальне значення пам’ятників, важливість наведених в ньому даних для історії Херсонеса.

Юліан Андрійович, описуючи нові епіграфічні знахідки Херсонеса, виділяє великий фрагмент декрету римських часів, віршовану епітафію II ст. після Р.Х. і уламок офіційного звіту про взаємозв’язки центрального римського уряду з херсонеськими урядовцями (II або початок III ст. н.е.). Згадуваний напис із Тіри (II ст. до Р.Х.) – перше епіграфічне свідчення про наявність єгипетських культів у придунайських місцевостях. “Тирасская надпись, – писав Ю. Кулаковський, – является новейшим и пока единичным свидетельством о проникновении их в греческие колонии нашего юга, и Тира есть пока крайний восточный пункт, какой можно констатировать в пределах их распространения”²⁹.

У 1893 р. була видана ще одна праця В. В. Латишева³⁰, в котрій, як відмічає Ю. Кулаковський, наведені всі свідчення стародавніх письменників, що стосуються історії та старожитностей північного узбережжя Чорного моря. Уесь матеріал географічних творів грецьких письменників був досконально вивчений В. Латишевим, і, таким чином, учений світ отримав ще одну цікаву працю історика про давню долю Скіфії і Кавказу.

Крім досліджень В. В. Латишева, Ю. Кулаковський приділяв велику увагу вивченням майже всіх друкованих праць, присвячених історії Криму, критично оцінював їх, підкреслював їхню новизну і значення для пізнання історії стародавніх міст Причорномор'я. Завдяки його оглядам стають відомими багато із бібліографічних раритетів, які видалися невеликими тиражами і з самого початку були недоступні для широкого кола наукової громадськості. Так трапилось і з видрукованим 1854 року у трьох томах чудовим петербурзьким виданням “Древности Босфора Киммерийского”, що вийшов тиражем у 200 примірників. Лише 1892 року ця праця була перевидана Соломоном Рейнаком у створеній ним серії “Бібліотека памятников классического искусства”, про що і пише у своїй статті Юліан Андрійович³¹.

Видана С. Рейнаком копія вищезгаданої праці стала доступною всім. Ю. Кулаковський відмічає, що найціннішою частиною її були таблиці, в яких знаходилося відображення все краще з археологічних матеріалів, знайдених на місці старогрецьких поселень Чорноморського узбережжя, що зберігалися в скарбницях петербурзького Ермітажу. У коментарі Рейнак подавав стислий опис пам'ятника і роз'яснення сюжету даного зображення, наводив посилання на наукову літературу, присвячену цьому або подібному пам'ятнику грецького мистецтва. У вступі подано огляд історії розкопок і знахідок, зроблених на території Керчі і Таманського півострова. Перевидання “Древностей Босфора Киммерийского” Рейнак доповнив стислим оглядом “Отчетов Императорской Археологической Комиссии” від 1859 до 1881 р., згадав видання тієї ж Комісії “Древности Геродотовой Скифии” (1866 та 1873 рр.).

Юліан Андрійович підкреслював, що перевидання “Древностей Босфора Киммерийского” у новій і загальнодоступній формі прихильно зустрінуло широким колом осіб, зацікавлених у вивченні грецьких старожитностей Чорноморського узбережжя, де продовжувалися розкопки.

Класична античність причорноморських міст, як і раніше, вабила Юліана Андрійовича. І у 1894 р. Імператорська Археологічна Комісія знову послала його до Криму. Про результати цієї поїздки Юліан Андрійович доповідав на засіданні Історичного товариства Нестора-Літописця у жовтні 1894 р.³² У Керчі розкопки проводилися на горі Мітрідат і на північній околиці міста, а також на березі Азовського моря в 15 верстах від Керчі на мисі Зюке, поблизу Чокракського соляного озера, в околицях Анапи.

Не дивлячись на великий обсяг виконаної роботи, Юліан Андрійович досить скромно оцінював результати своїх розкопок. У листі до Флоринського за червень 1894 р. він писав: “Вообще мои раскопки, которые сообразно отпущенными средствами, я веду в очень скромных размерах, дали пока самые бедные результаты, – разумею – непоказные, – хотя для меня лично и для топографии здешних кладбищ – не лишено значения и то, что найдено. В поисках за катакомбами тоже пока ничего хорошего не разыскал. Что же до возложенной на меня обязанности позаботиться о вторичном воспроизведе-

нии фресок с катакомб..., то с одной из катакомб я уже покончил; вскрыть же вторую – стоило много хлопот и неприятностей, т.к. прежний пустырь оказался проданным и по соседству строится дом, новый владелец места изрядный мошенник, как и большинство населения Митридатовой горы,... Сегодня, наконец эта катакомба уже открыта... ...Скоро будет месяц, как я здесь, время проходит в однообразной суете, хлопотах,... которые мне порядком надоели. Когда кончу с этой второй катакомбой, то постараюсь уехать из Керчи, но не прямо на север, а сначала в Анапу...”³³

У 1895–1898 роках тривали роботи Юліана Андрійовича в Криму. У “Матеріалах по археології Росії”³⁴ Ю. Кулаковський описує історію відкриття катакомб з фресками в Криму, які були пам’ятниками більш пізніх століть культурного життя на Боспорі, належали до часу царів із династичним ім’ям Тіберіїв Юліїв. Визначивши епоху, до якої належали відкриті на початку 90-х років катакомби з фресками, автор пише про великий культурний вплив цього виду античного мистецтва на Боспорі, відмічаючи, що у перші століття нашої ери фресковий живопис був досить поширеним у античному світі. Раніше Юліан Андрійович вивчав фресковий живопис Італії на стінах будівель м. Помпеї, що являли собою “неисчерпаемый музей произведений этого вида искусства”³⁵. На той час у історичній науці утверджилася думка, що центром, з якого поширився звичай застосовувати фресковий живопис для прикрашання стін, була столиця Птоломеїв Александрія. У Римі прикрашали житла в III ст. до Р.Х., а найстаріші зразки розпису стін належать II ст. до Р.Х. Автор пише, що, загалом, на Сході створювалися різні стилі цього виду мистецтва і вже потім переходили на італійський ґрунт.

Виходячи із досліджень пам’ятників, що проводилися раніше в Італії і у 90-х роках у Керчі, Ю. Кулаковський робить висновок, що вони належали до одного періоду. Називаючи чотири стилі прикрашання помпейських будинків (інкрустаційний, архітектурний, орнаментальний і декоративний), Юліан Андрійович у післямові пише, що походження фрескового розпису стін і розробка цих стилів належать грецькому генію, зароджувалася на Сході, в культурних центрах еллінізму і особливо у головному з них – Александрії.

На засіданні Історичного товариства Нестора-Літописця 12 листопада 1895 р. Ю. А. Кулаковський, за традицією, зробив повідомлення про проведенні ним розкопки у Криму в 1895 р.³⁶

Щойно відкрита (1895 р.) катакомба у тій же місцевості, де у 1890 р. Ю. А. Кулаковський знайшов християнську катакомбу 491 р., на думку автора, мала велике історичне значення як пам’ятник християнства на Боспорі V століття. Пам’ятник повністю аналогічний тій християнській катакомбі, яка була відкрита у 1890 р. На стінах щойно відкритої катакомби Юліан Андрійович знайшов текст 90-го псалма і молитву “Святий Боже”. За характером літер учений визначив ту ж дату – 491-й рік нашої ери.

Ю. Кулаковському також було доручено збирати матеріали для складання археологічної карти Криму. Іздиачи із Сімферополя у різних напрямках, Юліан Андрійович разом із своїм співробітником, діловодом Таврійської архівної комісії М. А. Маркевичем, наносив на карту кургани та усілякого роду археологічні дані. Так було обстежено район від Сімферополя до моря – на захід і до початку гірських долин – на південь і схід.

На некрополі городища поблизу Сімферополя і в місцевості між нижньою течією р. Альми та Качі Ю. Кулаковський продовжував вести розкопки чотирьох курганів, в яких виявилися поховання різних типів та епох. У гірських долянах Криму він відвідав деякі руїни християнських споруд, де зробив нові епіграфічні знахідки.

Серед курганів, розкопаних 1896 року, Юліан Андрійович вибрав кілька нових для доповнення даних про ті з них, що знаходилися на півдні Криму. Недослідженою залишалася територія між річками Кача та Бельбек.

Дослідник розпочав нові розкопки з групи курганів, що називалися “Срабеди-оба” на землі Дуванкайського товариства. Було розкопано чотири кургани з п’ятьма гробницями. Після цього учений розкопав ще два дуже великих кургани – “Азіз-оба” та “Мамай-оба” і три, що межували з названими.

Із земель Дуванкайського товариства Ю. Кулаковський перейшов на північний бік – у долину р. Качі, поблизу решток середньовічного укріплення “Керменчик” і розкопав ще три кургани порівняно великих розмірів, де не виявилося поховань. Один великий курган був пограбований. На південні від Бахчисараю розкопки двох великих курганів теж не дали очікуваних результатів.

Однак бідність курганів щодо матеріальних знахідок не розчарувала дослідника. Все, що він знайшов, все-таки давало матеріал для узагальнення. Ю. Кулаковський робить висновок про те, що кургани найпівденнішої смуги Криму, як і кургани, розпорощені на території Сімферополя та Євпаторії, належать до кам’яного віку. У Байдарській долині Юліан Андрійович перевірив і доповнив відомості про кримські похованальні споруди доби бронзи і раннього залізного віку у вигляді величезного розміру каменів, поставлених руба і перекритих зверху масивною плитою – так званих дольменів. Відомості про територію розповсюдження дольменів Ю. Кулаковський доповнив деякими даними, що раніше були невідомими: пам’ятники такого ж типу знаходили ще й поблизу долини нижньої течії р. Бальбек біля селища Камишли і на півдні понад долиною р. Бальбек.

Інші дані, які вдалося Ю. Кулаковському нанести на карту в той час, належать до пам’ятників християнству в Гірському Криму. Учений, з’ясовуючи топографічно район поширення християнства, отримував дані про території, котрі займали готи у південному Криму. На той час він позначив на карті пам’ятники християнства в селищах Бельбек, Камишли, Біясала, Улусала, Ауджикой, Коуш, Стиля, Богатир, Коккоз, Маркур, Айдимитрій, Сюйренське укріплення та м. Бахчисарай.

Водночас Ю. Кулаковський збирав монети різних імператорів II і III століть Римської імперії, бо вважав, що поряд із епіграфічним матеріалом у науковому пізнанні стародавньої долі Криму монети мали величезне значення. Крім інтересу чисто антикварного, – пише Юліан Андрійович – монети були у багатьох випадках єдиним джерелом для відновлення історичної канви з точними деталями для епох, коли історичні свідчення геть бідні або навіть зовсім відсутні. Хронологія царів Боспору встановлена завдяки монетам. Монетні знахідки вказували на сліди торгового обміну, що існував тоді. Юліан Андрійович пише, що місцевості Київської, Полтавської та Херсонської губерній, як встановлено за допомогою монет, мали торговельні відносини з узбережжям Понта Евксинського. Він також називає імена багатьох учених, які працювали в галузі розробки нумізматики грецьких міст Криму.

У 1897 р. за дорученням Археологічної Комісії Ю.Кулаковський продовжував збирати матеріал для археологічної карти Криму. Свої розвідки він зосередив поблизу Сімферополя і Карасубазара. На приватній землі, в садибі Ю. В. Попова "Тавель", що розташувалася біля підніжжя Чатир-Дагу, Юліан Андрійович досліджував чотири невисокі кургани, два з яких виявилися пограбованими. Однорідність предметів, знайдених у похованнях, доводила приналежність їх до однієї тієї ж культурної епохи. У звіті Імператорської Археологічної Комісії за 1897 р. особливо виділяється знахідка трьох мідних монет із дірками, одна з яких виявилася ольвійською, друга – херсонесською III ст. до Р.Х. У цьому ж році Ю.Кулаковський досліжив три кургани в садибі С. Н. Рудя поблизу села Чотти у 25 верстах від Карасубазара, де були знайдені бронзові, залізні та свинцеві речі, глиняні горщики і глечики. Після закінчення розкопок Юліан Андрійович з метою вивчення місцевих старожитностей відвідав Старий Крим, Алушту, Демерджі, узбережжя від Алушти до Парбеніта, урочище Емериклен на західному схилі Чатир-Дагу, та кілька довколишніх сіл.³⁷

У 1898 р. Ю. Кулаковський продовжував розкопки у нижній течії р. Карасу в садибі Аликечъ, розташованої в 10 верстах на північ від Сейтлерської станції Феодосійсько-Джанкойської дороги. Тут було два великих кургани і поблизу кожного – кілька малих. Потім Юліан Андрійович розкопав два кургани в чотирьох верстах від Сімферополя на прохання власниці місцевості Плешкової. В "Отчете Императорской Археологической Комиссии" відзначалося, що розкопки, проведені Ю. Кулаковським у 1898 р. на березі р. Карасу, здебільшого привели до відкриття досить-таки давніх поховань, в яких біля людських кістяків, пофарбованих у червоне, лежали глиняний посуд грубої роботи та кам'яні знаряддя.

За дорученням Археологічної Комісії учений виготовив точний змінок із східного напису, що прикрашав склепіння щойно відкритої могили в околицях Бахчисарая. Текст напису являв собою вислів з Корану.

Юліан Андрійович знову здійснив поїздку по Криму, збираючи свідчення про його історію. Він відвідав Старий Крим, Топли Ортолан, Токлук, Кози, Отуз та Коктебель.

Дослідуючи стародавній Крим, Ю. Кулаковський не переставав слідкувати за всіма цікавими публікаціями учених-дослідників Криму, особливо пов'язаних із розшифруванням і коментарями до написів, знайдених на території стародавніх міст Чорноморського узбережжя. У 1897 р. досить часто вченими піднімалося питання про присутність єврейського населення у стародавній Глантикеї, про що свідчать окремі написи, зокрема напис, датований 377 роком боспорської ери, тобто 81-м роком після Р.Х. У критичній статті на працю німецького вченого Шюрера³⁸ Ю.Кулаковський зупиняється на цьому питанні. Розбираючи тексти пам'ятників і виходячи з багатьох епіграфічних та літературних свідчень про культ "Всевишнього Бога", Шюрер дійшов висновку, що релігійні общини Танаїса³⁹, стародавнього міста у гирлі Дону, заснованого на початку III ст до н.е. греками Боспорського царства, складалися з юдейських прозелітів. Варварські імена членів общин, що включалися згаданому богу у цьому місті у перші століття нашої ери, свідчать про широту і силу юдейської пропаганди. Юліан Андрійович вважав тезу Шюрера вельми доведеною і не позбавленою історичного значення. Утвердившись в межах теперішньої Південної Росії ще в перші століття нашої ери, – пише

Ю. Кулаковський, – єреї уціліли там у період тяжких переворотів і погромів, які переживала ця країна, а у другій половині III і на початку VII ст., складали значну частину населення Фанагорії, античного міста, заснованого у другій половині VI ст. до н.е. на Таманському півострові. Відомо, що туди був інтернований візантійський вигнанець імператор Юстиніан II. Містом “єреїв” називав Фанагорію арабський географ у своїй праці “Книга путей и государств”. На думку Юліана Андрійовича, сама можливість звернення хазарської правлячої династії до іудейства у другій половині VIII ст. “заставляет предполагать” міцність і силу єретикського населення Південного Сходу в ті часи.

У книзі “Прошлое Тавриды” Юліан Андрійович продовжує цю тему і пише, що єреїв до Танаїса вабила торгівля. У 81 році н.е. в Пантикопеї знаходилася єретикська синагога та існувала їхня общинна, іудеї були еллінізовані і мали грецькі імена. У Танаїсі єреї мали релігійний вплив на місцеве населення. Єретикські надмогильні пам’ятники з зображенням седмисвященика та написи зберегли свідчення про релігійні общини «чтивших “высочайшего Бога”, в котором следует видеть своеобразное смешение иудейского Иеговы с эллинским Зевсом»⁴⁰. У 1899 р. Ю. Кулаковський знову відгукнувся на роботу Латишева про грецькі і латинські написи, знайдені в Південній Росії у 1895–1898 рр.⁴¹ Цій праці, на думку Юліана Андрійовича, були притаманні ті ж наукові достоїнства, що й попереднім виданням відомого епіграфіста. Як і раніше, переважали написи із Херсонеса, де в останні роки безперервно і систематично тривали розкопки. Треба відмітити, що Ю. Кулаковський вважав за свій обов’язок знайомити наукову громадськість із книгами В. Латишева, який працював на півдні країни. Наприкінці згадуваної статті Юліан Андрійович пише: “Мы обозрели содержание нового труда, которым поделился с ученым миром наш почтенный эпиграфист, и считаем исполненным свой долг рецензента, указав читателю на тот интерес и поучение, какие он может сам найти в его подробных комментариях к отдельным памятникам древней жизни нашего юга”⁴².

Слід відзначити, що у своїх дослідженнях історії Криму Ю. Кулаковський вельми компетентно користується епіграфічними даними, що підтверджується цілою низкою його статей, опублікованих у різноманітних виданнях⁴³, а також окремими критичними замітками, головним чином на праці В. В. Латишева (про що ми вже згадували), які давали нові матеріали з історії християнського Криму. Виходячи із місцезнаходження епіграфічних пам’ятників, визначалися різні топографічні питання і тим-то ставала більш відомою стародавня доля цього чудового півострова.

Ю. Кулаковський щорічно надсилає до Імператорської Археологічної Комісії звіти про свої археологічні дослідження в Криму. Позитивні оцінки діяльності ученого іноді перетиналися із негативними. Можна було б “пройти мимо” останніх, але історик науки не повинен ставати на шлях “отбора фактів”, бо у дослідженні життєвого шляху вченого важлива об’єктивність. Тому ми використовуємо і критичні, іноді негативні виступи на адресу Ю. Кулаковського. Не можна сказати, що негативних було багато, але привертає увагу відгук відомого на той час історика античності В. І. Модестова. У статті “Несколько слов в ответ проф. В. И. Модестову”⁴⁴ Юліан Андрійович пише, що в передмові до другої частини своєї праці “Введение в римскую историю” згадуваний професор у найрізкіших висловах намагався очорнити “мою уч-

но-литературную деятельность". Причинаю, про яку Ю. Кулаковський не вважає за потрібне писати, мабуть, стали певні особисті, але ніяк не наукові, мотиви, або Юліан Андрійович вважає не гідним для себе заперечувати Модестову. Він відповів лише, за його словами, "на якобы допущенную мною грубую погрешность в классификации курганных древностей юга России". Модестов назвав археологічні дослідження Ю. Кулаковського "дилетантської деятельностью".

Знову, як бувало й раніше, з'явилися у житті Юліана Андрійовича анонімщики. "Следить за этим фазисом его дилетантской деятельности, – пишє критик, – я не имел возможности; но от лиц вполне компетентных и вполне добросовестных... я слышал прямо удручающие вещи об его раскопках... Приходится сожалеть, что столько курганов испорчено понапрасно, и нельзя достаточно надивиться глубокой невежественности автора, которая доходит до того, что могилы с присутствием в них бронзовых предметов и притом позднего периода он храбро относит к каменному веку". Але якщо інформатори "компетентны и добросовестны", то чому не називаються їхні імена, а маститий учений користується такими недозволеними засобами полеміки?

Юліан Андрійович пише, що у 1896 р. було вивчено більше двадцяти поховань, типових для кам'яного віку півдня Росії, які були розкопані на північ від р. Бельбек і недалеко від м. Бахчисарай. Присутність бронзи виявили лише в одному з поховань: "Одна (из двух гробниц кургана), подбойная, прикрыта с боку большим камнем, заключала в себе совершенно истлевший костяк, лежавший на материке. У пояса и близ шеи найдены куски бронзовой бляшки, нашитой, по-видимому на кожу, а близ правой руки круглый камень, служивший, вероятно, для полировки каменных орудий". Ю. Кулаковський пояснює, що знайшов не цілий бронзовий предмет, а шматки бронзової бляшки: геть поржавілі шматочки, що розсипаються, зелений порох і зернятка, зелений наліт на деяких частинах кістяка, зеленявий прошарок у землі. Тут не було бронзових предметів пізнього періоду, про який згадував Модестов. Юліан Андрійович пише, що критик, мабуть, не ознайомлений з тією різноманітною археологічною літературою, яка існує в Росії здебільшого завдяки археологічним з'їздам. Посилаючись на праці археологів, Ю. Кулаковський пише, що в його звіті про розкопки 1896 року подається лише точний опис нових фактів давно відомої категорії, де йому не треба було відкривати нічого нового і не робити ніяких нових висновків. На той час подібні поховання відносилися до кам'яного віку, і для Росії бронзова доба як певний період в житті доісторичної людини ще не була доведена. Більшість учених думали, що кам'яний вік поступився місцем залізному.

У відповідь на "сожалення" Модестова про те, що "столько курганов понапрасну испорчено" Юліан Андрійович пише, що сам критик, вочевидь, дуже далекий від справи розкопок і "археологических фактов". За курганом можна шкодувати, зауважує Ю. Кулаковський, коли він погано розкопаний, коли з нього вилучено не все, що він містить, коли речі пошкоджені тощо. Але кургани Ю. Кулаковського розкопували "лучшие рабочие по этой части в России, ... люди из Керчи, которые археологам известны как большие мастера в деле извлечения из почвы предметов древности...". Модестов, як зауважує Юліан Андрійович, сам ніколи не займався безпосередньо розвідкою

матеріальних пам'ятників старовини, а тому “его суждения и опасения имеют оттенок наивности”.

Необґрунтована критика з “оттенком наивности” чи просто упередженості, а також неприязні не могла зупинити Ю. Кулаковського у його дослідженнях. Він продовжував писати про Крим, спираючись на археологічні матеріали, що здобув завдяки власним розкопкам.

Історична географія Криму в працях Ю. Кулаковського

географія Криму знайшла своє відображення у багатьох працях Ю. Кулаковського. Науково-практична робота в Криму вимагала глибоких знань у цій галузі, а археологічні дослідження і вивчення літературних джерел давали чудовий узагальнюючий матеріал для написання фундаментальних праць. Так з'явилася книга “Прошлое Тавриды”, про яку вже згадувалося, праця “Греческие города на черноморском побережье”, робота над якою розпочалася ще в 1890 р. під час керченських розкопок, де автор, спираючись на епіграфіку і численні традиційні сказання, поглиблює і розширяє, а в багатьох випадках і відновлює історію грецьких поселень на північному узбережжі Чорного моря, інші роботи.

Досліджуючи питання про початок заселення греками північного берега Чорного моря, автор пише, що, за його даними, грецька колонізація почалася у VIII ст. до н.е., коли процвітало епічне народне мистецтво, яке перетворювало окремі події у багаті поетичною красою сказання та міфи. З часом грецька колонізація “могучей волной” полинула у двох напрямках: на заході вона зробила країною острів Сицилію і південне узбережжя Італії, а на північному сході проникла на береги Чорного моря. Центром, звідки взяв початок колонізаційний рух на північний схід, було малоазійське місто Мілет. Юліан Андрійович називає міста Північного Причорномор’я, виділяючи з них Пантикапей (Керч), Херсонес, Ольвію, Тіру, описує іх історію, докладно зупиняється на характеристиці державного і політичного устрою, населенні, долі за часи Римської імперії. На карті Птоломея, про яку йтиметься нижче, береги Чорного моря охоплені кільцем грецьких поселень.

Виникаючи як торговельні факторії, поселення греків поступово перетворювалися у міста і своїм внутрішнім устрієм нагадували традиційні містареспубліки. Вони укрили узбережжя Понта і “совершая великую культурную миссию в среде варваров, приобщали их к греческому языку и греческой культуре”⁴⁵.

Складаючи археологічну карту Криму, Юліан Андрійович звертався до численних літературних джерел, зокрема праць стародавніх істориків. Увагу вченого привернули праці Геродота, бо відомо, що давньогрецький історик у V ст. відвідав узбережжя Чорного моря аж до Ольвії, де збирав свідчення про скіфів і у четвертій книзі своєї “Історії” зробив перший в античній літературі системний опис природи краю, життя та побуту скіфів, виділив їх з усіх народів, що населяли грецькі міста Причорномор’я. “Матеріал Геродота, – пише Ю. Кулаковський, – получил впоследствии каноническое значение и служил основой всех дальнейших трудов древних географов: его воспроизводили и тогда, когда этническая карта страны изменилась на

глазах истории, и была полная возможность знать многое лучше и точнее, чем мог знать в свое время Геродот”⁴⁶.

Разом із зміщенням торговельних зв’язків античного світу розширялися географічні знання греків, творчий потенціал яких створив науку про землю як частку Всесвіту. Найбільш видатним представником цієї науки був давньогрецький географ та історик Страбон, над творами якого працював Юліан Андрійович. У 18 р. після Р.Х. Страбон видав “Географію” (17 книг), де в 11 і 14-й ясно і чітко описано північне і східне узбережжя Евксинського Понта. У написанні автор використав уцілі фрагменти праці відомих географів античності Ерастофена, Гіппарха, Полібія, Посидонія. В історіографії це видання розглядається як підсумок географічних знань античності.

У другій половині II ст. математик Птоломей закріпив на карті із градусною сіткою весь географічний матеріал “о всех землях и странах вселенной”, що був на той час. У своїй праці “Карта Європейской Сарматии по Птоломею”, виданій на знак привітання XI Археологічному з’їзду в Києві, Ю. Кулаковський зауважує, що “интересные и важные данные для древних судеб территории Европейской России, заключенные в карте Птоломея, не пользуются у нас всеобщей известностью и не привлекают того внимания, какого они заслуживают”⁴⁷. Бажання зробити їх доступними широкому колу осіб, що мають відношення до розробки російських старожитностей, і дало привід вченому написати цю роботу. У великий рецензії на названу працю В. В. Латишев вказує: “Профессор Ю. А. Кулаковский, заслуженный и неутомимый исследователь древних судеб нашего юга, приветствовал недавно бывший в Киеве XI археологический съезд трудом, восполняющим давно и живо чувствовавший пробел в нашей историко-филологической науке и, без сомнения, с радостью встреченный всеми, интересующимися исторической географией стран, входящих ныне в состав русского государства”⁴⁸.

В. Латишев дякував Ю. Кулаковському за його нелегку працю і висловлював свою вдячність університету, що видав цю роботу. “Нельзя не поблагодарить вместе с автором, – відмічає рецензент, – Университет св. Владимира, давший средства на весьма изящное по внешности издание этого труда”⁴⁹.

Ю. Кулаковський високопрофесійно аналізує видання Птоломея, спосіб виконання градусної сітки його карти. Розділивши текст на дві глави, автор у першій з них подає загальні відомості про географію Птоломея і з’ясування основних принципів його карти землі, у другій – коментар до карти європейської Сарматії, який, на його думку, не може охопити ті археологічні питання, що викликає карта.

Ю. Кулаковський пише про Птоломея, який жив в Александрії у II ст. до н.е., про його наукові праці. Єгипетський грек за походженням, математик і астроном за фахом, Клавдій Птоломей займає географією лише як прикладною до астрономії наукою, проте в галузі математичної географії він був “завершителем того развития науки, которое представлено именами: Диксарх, Эрастофон, Гиппарх, Посидоний, Марин, Тирский”⁵⁰. Праці названих учених не збереглися або ж уціліли лише в невеликих фрагментах. “Начавшееся во II веке нашей эры оскуднение духа научного исследования, – зауважує Ю. Кулаковський, – имело своим последствием то, что Птоломей явился завершителем этой науки на долгие века, и труд его имеет для нас значение последнего слова в античной науке в

области географии”⁵¹. У творі “Пособие по географии” учений античності систематизував географічні знання свого часу.

В епоху відродження, на зорі європейської науки Птоломей був знову відкритий, і для людей нового віку постав великим і авторитетним джерелом знання про світ. У 1472 р. в Болонії з’явилося його перше видання перекладене латиною, у 1478 – у Римі, в 1482 р. – в Ульмі. В грецькому оригіналі перше наукове видання Птоломея належить Еразму Роттердамському (1523 р.). З часом, у епоху великих відкриттів Птоломей застарів, але, як пише Ю. Кулаковський, загальні принципи математичної проекції карт містили у собі велику істину, яку успадкувала від нього європейська наука.

У подальшому Юліан Андрійович відмічав: “Несовершенство матеріала, каким располагал Птоломей, а также и общие недочеты его приемов определения долготы и широты отдельных пунктов делают его карту весьма далекой от той точности, какая возможна в настоящее время... Но во всяком случае Евксинский Понт на его карте предстает перед нами в очертаниях весьма близких к действительности”⁵².

Коментар Ю. Кулаковського до карти Птоломея докладно аналізується В. В. Латишевим у вже названому критичному огляді. Він оцінив його вельми високо і підкреслив, що коментар становить величезний інтерес для всіх, хто цікавиться історичною географією Європейської Росії та прилеглих до неї країн. Викликають зацікавленість і вказані Птоломеєм межі Європейської Сарматії, що в І ст. до н.е. була розташована на території Північного Причорномор’я, ріки, міста, гірські хребти, етнічні імена, якими заповнена карта цієї країни, місцевознаходження язигів, роксолан та хунів. Появу останніх на карті Птоломея Ю. Кулаковський сприймає як перші відомості про тюрків на території Європи. Він не один раз повторював, що птоломеєве місто Метрополь може бути сучасним Києвом, висловлював здогадку про те, що “Дніпровський город” ісландських саг є не що інше, як Київ, що спростовується сучасним істориками.

Юліан Андрійович пише, що знахідки куфічних монет на території Києва і поява його на зорі нашої історії як значного і важливого центра політичного життя роблять вірогідним безперервне існування його від часів Птоломея.

Латишев висловлював думку про те, що Ю. Кулаковський не уникнув деяких похибок, у зв’язку з чим між вченими виникла вельми цікава полеміка. Для вивчення історичної географії півдня країни згадана полеміка виявилася вельми цінною і повчальною, тому що мала науковий характер.

Карта Птоломея, однак, не могла відобразити багато чого з історії Причорномор’я, і Ю. Кулаковський своїми дослідженнями поступово відновлював і доповнював обриси та значення кожного міста цього регіону. Відновлюючи історичне минуле Херсонеса⁵³, який з часом об’єднався з Боспорським царством, автор пише, що місто виникло “в стране, туземцами которой было племя тавров, удержанное за собой горную область Крыма, и был основан не ионянами, как все остальные города черноморского побережья, а дорянами из Гераклеи Понтийской”⁵⁴.

Вигідне положення приморського Херсонеса дозволило йому з плинном часу перетворитися в автономну республіку, мати своє самоврядування. Юліан Андрійович пише про “великолепный эпиграфический” пам’ятник – текст громадянської присяги херсонесців (ІІІ ст. до н.е.), що свідчить про

великі територіальні володіння міста – степові простори на півострові і про його міцно сформований державний устрій.

Окремі сторінки Ю. Кулаковський присвятив історії Ольвії, підкреслюючи, що в західній частині поселення греків менш численні, ніж на території Криму і далі на схід. Ольвія була розташована біля Бузького лиману, а біля Дністровського знаходилася Тира (Аккерман). На той час свідчення про історію Ольвії були мізерними. Юліан Андрійович користується даними Геродота, який відвідав Ольвію, коли вона була великим, добре обладнаним і укріпленим містом завдяки розвиненій торгівлі і “оказувала очень сильное культурное воздействие на туземцев”. “Ближайшие соседи Ольвии из Сикифов, – писав Ю. Кулаковський, – испытывали на себе обаяние греческой культуры, усваивали греческий язык, греческие нравы, принимали и религию греков”⁵⁵. У другій половині III ст. до н.е. Ольвія внаслідок загарбницьких походів поступово втрачала свою колишню могутність. У II ст. до н.е. Ольвія визнала над собою владу сусідніх скіфських царів і на монетах стала викарбувувати ім’я володаря. У середині I ст. (біля 50 р. до Р.Х.) вона була завойована та зруйнована. Автор називає готів винуватцями зруйнування цього колись могутнього міста.

Ю. Кулаковський описує також стародавню Феодосію, де в 1266 р. міцно утвердилися генуезці. “Этот город, – пише історик, – бывший в конечном запустении в VIII веке, начал новую блестящую историю под новым именем Кафы”⁵⁶. У 1368 р. Кафа зазнала значних зруйнувань від татар.

Не зупиняючись на численних навалах кочовиків, їх боротьбі за володіння містами Тавриди, звертаємо увагу тільки на те, що у своєму ретельному дослідженні Юліан Андрійович не раз звертався до епіграфіки, нумізматики, історичних джерел. Прихильник археологічних досліджень, Ю. Кулаковський знову підкреслює їх велику роль у вивченні міст Криму, що зникли, тим більше, що історія колоністів чорноморського узбережжя майже не вивчалася греками.

“Современники не сохранили нам свидетельства о гибели старых культурных центров, – пишет автор, – и лишь комбинируя разнородные данные, мы можем с уверенностью говорить об этих событиях, Ольвия и Тира погибли и никогда более не восстали. Лишь великолепные курганы, широко раскинувшись вокруг ее огромного городища..., говорят нам немым языком о прошедшей славе Ольвии и процветавшей здесь некогда оживленной культурной деятельности давнего населения”⁵⁷.

У описі причорноморських міст Ю. Кулаковський не залишає поза увагою надзвичайно складне питання про їх населення, кочовиків, які іноді з’являлися у цих містах. Це – мадьяри, печеніги та авари у чорноморських степах, навала турків, хазар і утвердження їх влади у східній частині Тавриди. Окремі роботи Ю. Кулаковський присвятив аланам, про яких піде мова у наступному розділі.

Алани

Плідна робота у Криму дала відчутні результати, які відбилися в опублікованих працях Юліана Кулаковського. З них на той час виділяються новизною дослідження праці про іраномовне населення південноросійських степів – ала-

нів, які займали у VI–XIII ст. велику територію від нижнього Поволжя до нижньої течії Дунаю, звідки це плем'я здійснювало спустошувальні набіги на Крим.

Юлан Андрійович присвятив аланам статтю “Христианство у алан”⁵⁸, переклад з грецької «Епископа Федора “Аланское послание”»⁵⁹ та фундаментальне дослідження “Аланы по сведениям классических и византийских писателей”⁶⁰. Останнє видання являє собою узагальнючу працю з історії аланів. Задумана вона була, пише Ю. Кулаковський, як передмова до перекладу російською мовою твору візантійської літератури XIII ст. “Аланское послание епископа Федора”, але при обробці свідчень про аланів з’ясувалося, що накопичений матеріал можна використати для написання самостійного нарису.

Другим приводом для написання нарису, за словами автора, “было желание предоставить в общее пользование лиц, интересующихся русской историей, свидетельства классических византийских писателей по вопросу об Аланах в возможной полноте и надлежащей критической проверке...”⁶¹.

Ю. Кулаковський зібрав і критично оцінив всі опубліковані матеріали, письмові документи, де містилася інформація про аланів. Він згадує “устаревшую” працю Strittera “Memoriae populorum” і відмічає, що у спеціальних дослідженнях німецьких вчених з історії переселення народів аланам приділялося дуже мало уваги. В російській історіографії на той час була тільки одна робота, аналогічна монографії Ю. Кулаковського, видана професором Федором Міллером у 1887 р. в “Осенних етюдах”.

Ю. Кулаковський підкреслює важливість дослідження історичної долі аланів, підкреслюючи, що це плем'я брало участь у подіях епохи переселення народів і мало свою історію життя в південноросійських степах. Доля аланів – це “часть дорусской истории нашей родины”⁶², – пише автор. Тут таки він вказує, що написання цієї роботи тісно пов’язане з його дослідженнями історії Криму: “Натолкнувшись на вопросы об аланах в разработке частных вопросов по истории Крыма, я поставил себе целью собрать данные о судьбах этого племени в возможной полноте и закончить для себя этот вопрос. Так возник этот очерк”⁶³.

Слід відмітити, що до написання такої великої праці Ю. Кулаковський вперше заличував “в разъяснение разбиравшего... материала” також грузинські, вірменські, арабські та китайські джерела. Зокрема, автор згадує роботу англійського вченого Brettschneider'a із середньовічної географії, виданої в перекладі російською мовою у журналі “Живая Старина”⁶⁴ 1894 року: “Русь и Асы в Китае, на Балканском полуострове, в Румынии и Угорщине”. За свідченням із опублікованих матеріалів, у столицю Небесної імперії алани потрапили за часи володарювання татар у південній Росії. Вони були пов’язані з Азією не тільки в XIII – XIV ст., але й в більш стародавні часи. До речі, праці Ю. Кулаковського про аланів не втратили свого історичного значення й дотепер. Традиції дослідження середньовічного населення південноросійських степів продовжує знов-таки київський історик О. Бубенок⁶⁵. У передмові до його книги, немовби підкреслюючи генетичний зв’язок часів, академік О. Прицак пише: “Прошло около столетия с того времени, когда в Киеве была опубликована ставшая ныне хрестоматийным исследованием монография Ю. Кулаковского... Аланы-асы (асы) в последующие десятилетия не переставали привлекать внимание исследователей, хотя новые изыскания в данном направлении породили больше вопросов, чем ответов. И вот снова перед нами

книга историка из Киева О. Бубенка..., выход в свет которой вполне закономерен и своевременен. За истекшее столетие накопилось немало фактов, которые позволяют по-новому, а, может быть традиционно подойти к решению проблемы ясов и бродников восточноевропейских степей”⁶⁶.

Ю. Кулаковський був одним з перших учених кінця XIX ст., який досліджував історію аланів за класичними та візантійськими джерелами. Звертаючись до численних праць древніх, він критично оцінює їх. Це – характерна риса методології Ю. Кулаковського-дослідника: тільки історико-критичним шляхом можна встановити істину. Не заглиблюючись у подробиці викладення, зупинимося тільки на концепції вченого, яка сформувалася під час опрацювання згаданих джерел. У хронологічній послідовності автор викладає історію скіфів, сарматів – попередників аланів. Вже у XIX ст., відмічає Юліан Андрійович, вважалося остаточно доведеним, що племена, які у давнині мали назву сармати, належали до “іранської ветви арийської раси”.

Автор звертається до праць Геродота, де йдеться про територіальне розміщення сарматів. У вивченні стародавнього історика він дотримується певного методу: “Никоим образом не поправлять его, а лишь стараться наглядно представить себе его карту”⁶⁷.

Ю. Кулаковський стверджував, що згадувана карта зовсім не відповідала дійсним географічним умовам місцевості, описаної античним істориком в одному з розділів його “Історії” під назвою “Скифія”. Спираючись на джерела зі стародавньої етнографії чорноморських степів, Юліан Андрійович пише, що за свідченнями про історичні події кінця II ст. до Р.Х. сармати являли собою туземне населення тієї території, котру Геродот відводив скіфам. Разом з тим учений підкреслює, що Геродот визнавав скіфів і сарматів племенами спорідненими і близькими за мовою.

Працючи над “Географієй” Страбона, Ю. Кулаковський зупиняється на питаннях, пов’язаних із характеристикою території, топографією різних племен: бастарнів, найпівнічнішого народу – роксолан, сарматів-язигів. Про ці племена учений знаходить згадки у Овідія, Таціта, Плінія, Птоломея. Аналізуючи дані древніх, Ю. Кулаковський прагне визначити вживання терміна “сармати”, гадаючи, що заміна скіфів сарматами на території південноросійських степів могла бути значною мірою “изменением номенклатуры”, а не наслідком витіснення однієї народності іншою. Зокрема, вивчаючи карти Птоломея, Юліан Андрійович пише, що термін “сармати” географ вживає як додаток до імен багатьох народів та територій.

Для позначення карт Європи та Азії Птоломей користується терміном “Сарматія”. У нього є дві Сарматії: європейська та азіатська, їхні кордони на картах окреслені досить точно. Термін “Сарматія” вже використовувався не тільки як етнічний, але й як географічний. Шодо старих назв “скіфи” і “Скифія”, то, як гадає Ю. Кулаковський, “литературная традиция была слишком сильна, чтобы устранение их из научного оборота могло оказать воздействие на литературу. Имя “скифы” осталось жить как в поэзии, так и в беллетристике..., а впоследствии византийские писатели дали ему новую жизнь в смысле этнического термина, который они последовательно применяли к разным народам сменявшим друг друга на северо-восточном горизонте византийской политики”⁶⁸.

Вивчаючи роботи стародавніх істориків та поетів, Юліан Андрійович визначив, що термін “алан” з’являється вперше у працях Сенеки Молодшого і римського поета Лукана, сучасників римського імператора Нерона Клавдія Цезаря (39–65 рр.). Важливим джерелом для вивчення історії як стародавніх східних, так і середземноморських народів виявилися також праці давньоєврейського історика Йосифа Флавія, зокрема “Історія іудейської війни”, де він використав велику кількість зниклих документів. Походи аланів, які в декотрих джеренах мають назву “северные варвары”, описані і давньогрецьким істориком, письменником, що брав безпосередню участь у подіях, Арріаном Флавієм в його “Аланській історії”, фрагменти якої збереглися головним чином у записах константинопольського патріарха IX ст. Фотія. “Аланська історія” висвітлює спустошувальну навалу аланів на Вірменію та Мідію у 133 році. За свідченнями Ю. Кулаковського, впродовж кількох століть з того часу не було більше відомостей про напади аланів на південні країни.

Базуючись на роботах Йосифа Флавія і Арріана Флавія, Ю. Кулаковський робить висновок, що їх дослідження дають “основание приурочить имя алан к той части сарматского племени, которая занимала в первые века нашей эры северные предгорья среднего Кавказа и степные пространства к северу до берегов Меотиды и течения реки Танаиса”⁶⁹.

Ім’я аланів було відоме і Плінію, але за словами Юліана Андрійовича, він “локализует его без достаточной определенности в топографическом отношении”⁷⁰. У працях Таціта не згадується про аланів, але Юліан Андрійович відмічає одну побутову рису, яка свідчить про те, що в сарматах, про яких пише Тацит, можна упізнати аланів: “Они не были объединены под одной властью, а дробились между отдельными державцами, sceptuchi, – как их называет Тацит..., которые действовали независимо друг от друга и вполне самостоятельно заключали союзы с государями южных стран, искавшими у них помощи во враждебных столкновениях между собою”⁷¹.

Появу аланів у Криму Ю. Кулаковський пов’язує з навалою готів (з півночі на береги Понта) в кінці II ст. н.е., внаслідок чого етнографічна карта південноросійських степів докорінно змінилася. За часи так званої маркоманської війни (166–180 рр.), тобто війни германських і сарматських племен з Римом, пише Ю. Кулаковський, алани згадуються як одне з варварських племен, що брало участь у цих подіях. Автор припускає, що в них можна побачити кочову орду, яка була потіснена на захід готами і приєдналася до пересування споріднених їй роксоланів, східних сусідів римської провінції Дакія, утвореної в 106 році н.е. імператором Траяном. З біографії римського імператора Авреліана Луція Доміціана Юліан Андрійович діставав відомості про те, що пізніше алани були серед ворогів імперії. Є згадки й про те, що вони були бранцями Авреліана після його перемоги над різними варварськими племенами.

Перше точне свідчення про присутність аланів на Таврійському півострові, пише Ю. Кулаковський, зустрічається в “Перипле”* давньогрецького історика Аноніма (V ст.), де алани ототожнюються з таврами, тобто з тим народом, від якого пішла назва півострова і який складав найстародавніше населення його гірської частини. Юліан Андрійович пояснює, що подібне ототожнення “есть обычный ученый прием древних, благодаря которому впоследствии русские являются у византийцев под именем тавроскифов”⁷². У згаданому джерелі м. Феодосія має назву Ардабда. Етимологічне тлумачення

цієї назви в “Перипле”, на думку Ю. Кулаковського, робить незаперечним факт про належність її до іранської мови. Про це писали стародавні історики у своїх дослідженнях щодо національності сарматів.

У часи Ю. Кулаковського вважалося встановленим твердження про приналежність до групи іранських мов діалекту, на якому розмовляють осетини, потомки стародавніх аланів. Аналізуючи дані “Перипла”, автор твердить: якщо Феодосія мала аланське ім’я, то алани складали “в предшествующую пору” постійне населення тієї місцевості, де розташоване це місто.

У працях древніх Ю. Кулаковський знаходить непряме підтвердження перебування аланів у східній частині Криму, зокрема в назві м. Судака, Сугдеї візантійців, що означає “чистий”, осетинською – “святий”.

Подальші дослідження Ю. Кулаковського базуються на працях Амміана Марцелліна (блізько 330–400 pp.), який посадив чільне місце серед історіографів стародавнього Риму. Древній історик був свідком початку нового періоду європейської історії кінця IV століття, коли в південноросійські степи прийшли нові завойовники – гуни, які змінили етнографічну карту, що була складена після навали готів.

В подальшому шість книг (з 31) “Істории” Амміана Марцелліна були перекладені Ю. Кулаковським з латинської мови на російську⁷³. У передмові Юліан Андрійович пише, що ці шість книг у хронологічній послідовності охоплюють період від 360 до 363-го року, тобто в них описується царювання імператора Юліана, особа якого приваблювала істориків. Ю. Кулаковський, за його словами, досить повно використав “в обилии и полноте” зібрані стародавнім істориком дані про часи правління імператора Юліана.

У своїй “Істории” Амміан Марцеллін наводить дані щодо племен Південно-Східної і Центральної Європи, що, звісно, має велику цінність для вивчення цих часів.

У географічних екскурсах стародавнього історика багато разів згадуються алани. Але його повідомлення, за визначенням Ю. Кулаковського, «лишь отчасти основаны на живом современном знании, над которым преобладает “ученый” материал, собранный им из разных источников...»⁷⁴. Застаріле джерело, яке використано Амміаном Марцелліном, не дає точного уявлення про територіальне розташування аланів, їх спосіб життя, про єдність типу. Юліан Андрійович бачить протиріччя у свідченнях Амміана Марцелліна в тому, що поряд із загальною характеристикою єдності типу він висловлює думку, буцімто ім’я аланів обіймає багато сусідніх підкорених ними народів, які з часом об’єдналися під ім’ям переможців. Ю. Кулаковський зauważує, що “если аланы имели один общий племенной тип, то они представляли этническую обособленную группу, а не конгломерат племен, соединенных завоеванием”⁷⁵. Історик віддає перевагу першому повідомленню Амміана про єдність типу, посилаючись на можливі результати особистого враження стародавнього історика. З аланами Амміан Марцеллін міг зустрічатися в походах за часів імператора Юліана. Інші джерела, якими користувався Амміан, на думку Юліана Андрійовича, не мали тієї певності, щоб можна було їх сприймати з наукової точки зору, зокрема, це стосується карти імперії, де «значились на пространстве “скифских степей” только те народы, имена которых составляли древнюю традицию, и сам он не исправлял своей карты историческими данными, какие имел в своем распоряжении»⁷⁶.

Невдовзі після Амміана карта імперії трохи змінилася стосовно розташування аланів, про що свідчив географічний огляд світу, включений римським істориком Павлом Орозієм (блізько 380–420 р.) до своєї “Істории против язычества” в 7 книгах. Слід підкреслити, що в творах Павла Орозія використовується багато даних із зниклих праць Тіта Лівія і Таціта, а також нерідко із інших джерел свідчення щодо Причорномор’я II–III ст. до н.е.

Ю. Кулаковський аналізує й інші географічні карти, відшукуючи істину про місце розташування Аланії. Разом з тим, автор пише про долю аланів у різні періоди історії. Навала гунів у кінці IV століття залишила це плем’я до перебігу історичних подій. Посилаючись на свідчення стародавніх істориків і поетів, Юліан Андрійович відмічає, що алани були першим європейським народом, який зустріли гуни, і, приєднавшись до останніх, брали безпосередню участь у всіх подальших їхніх завоюваннях.

Алани перебували в рядах римської армії східної половини імперії напівні з іншими племенами. Допоміжні загони аланів зустрічалися і в західній частині імперії. Крім гунів алани були пов’язані і з германським племенем вандалів, сарматами, а також іншими кочовими народами.

Алани, що разом із гунами потрапили на далекий захід, зникли у вирі подій V і VI століття. “Разобщенные со своей родиной, смешавшиеся с германцами или с романским населением провинций империи, в среде которого они оказались, они скоро, – как вважав Ю. Кулаковский, – утратили свою национальность и были позабыты историей”⁷⁷. Свою політичну і національну самостійність зберегла та частина племені, яка залишилася на своїй історичній батьківщині. Юліан Андрійович відмічає, що перші згадки про аланів на їх Прикавказькій батьківщині після Амміана Марцелліна, тобто в кінці IV ст., належали Прокопію Кесарійському – видатному візантійському історику VI ст., шанувальнику античної культури, сучаснику імператора Юстиніана Великого.

За оцінкою дослідників 70-х років ХХ століття, Прокопій як історик багато в чому ще є послідовником античної історії⁷⁸. У наукових працях про нього Прокопій постає перед читачем як непересічний політичний діяч, що обіймав високі посади серед візантійської еліти. Неабиякий літературний талант, широкий науковий кругозір супроводжувалися ще й великою допитливістю, що, зі всією очевидністю, сприяло пізнанню світу. Допитливий розум і прониклива спостережливість допомогли Прокопію зібрати найбільш цінний історичний матеріал про свою епоху. В його “Істории войн Юстиниана с персами, вандалами и готами” описується багато найважливіших подій, свідком яких він був, і часто згадуються алани. Далекі походи, відвідування багатьох країн, історичні спостереження і зіставлення збагатили праці Прокопія достовірними свідченнями не тільки про життя Візантії, але й інших держав з кінця V – протягом VI століття. У згаданій праці наводяться різноманітні етнографічні відомості про природу та населення, мову і звичаї країн, які відвідував Прокопій.

Подібно Фуکідіду, мета Прокопія Кесарійського – зберегти і донести до майбутніх поколінь істину, правду історії. Він спирається на факти, тому його історичні повідомлення витримали найсуворішу перевірку часом. Описуючи варварські племена, він віддає належне їх мужності, гідності і воювничості.

Згадуючи війни візантійського імператора Юстиніана, стародавній історик вказує, що алани займали країну, яка простяглась від Кавказького хребта до

Каспійських воріт, маючи на увазі Даръяльську ущелину. Алани підтримували стосунки із сусідніми племенами і Візантією. В першій половині VI ст. вони за знали нападу турків, які утвердили свою державу в Середній Азії.

Ю. Кулаковський не знаходить ніяких згадок про аланів у працях візантійських письменників від кінця VI і до кінця VII ст. Як вважає вчений, ця обставина, мабуть, пов'язана з тим, що алани перебували у залежності від хазар. “Как из византийских, так еще более из армянских свидетельств... видно, что во владении хазар был Дербентский проход, через который они свободно совершили свои нашествия на юг, как в союзе с Византией, которая призывала их против персов, так и в самостоятельных своих предприятиях”⁷⁹, – пише Ю. Кулаковський. Алани за географічним положенням залишалися осоторонь від грізних подій того часу, тому, на думку Юліана Андрійовича, про них не згадують візантійські хроніки.

Згадки про аланів зустрічаються знову лише на початку VIII століття. Спираючись на візантійські хроніки, учений робить висновок, що в цей час алани перебували під владою національних царів і брали участь у міжнародних відносинах незалежно від хазарського кагана. Вони берегли пам'ять про свої стародавні дружні зв'язки з Візантією, тому влада хазарського каганату на них не поширювалася.

Упродовж усього VIII ст. історик ніяких джерел, де б згадувалися алани, не знаходить. Але згодом він з'ясовує, що стосунки аланів з Візантією не переривалися, бо на початку IX ст. відбулася найважливіша подія, яка свідчила про посилення впливу Візантії на цей народ, – навернення аланів до християнства.

Тут доречно згадати вельми цікаву роботу Ю. Кулаковського “Христианство у алан”, де автор пише, що алани, тобто предки сучасних осетинів, у X ст. були християнським народом, згідно свідченням імператора Македонської династії (913 р.) Костянтина Порфирородного “De Serimonitis ande Byzantinae”. Ю. Кулаковський не торкається політичних питань, але із змісту тексту звернення робить висновок про те, що в першій половині X ст., коли писав Порфирородний, алани були християнським народом. Юліан Андрійович ставить питання, яку давність на той час мало християнство у аланів і з якого часу воно стало народною релігією? Серед нечисленних літературних джерел, присвячених цій темі, Ю. Кулаковський зупиняється на “Істории христианства на Руси до Владимира” (1868 р.) преосвященного Макарія, видатного історика руської церкви, за припущенням якого християнство існувало у аланів водночас з іншими “верами” і панувало “только в верхней половине Алании, между Доном и Волгой, в то время, как в нижней половине, у Кавказа и Каспийского моря, только что вздумали искать себе просветителей”⁸⁰. Юліан Андрійович вважав твердження Макарія “лишненным всякого научного значения, так как оно не основано на тщательном анализе данных и изобилует ни на чем не основанными домыслами”⁸¹. Для вченого, таке твердження повинно було базуватися на документальних джерелах, і тому Ю. Кулаковський не вважав за потрібне “входить в его опровержение”. “Преосвященный Макарий не решил вопрос, напротив, – пише історик, – он ввел в него целый ряд неосновательных предположений и гипотез, которые его скорее затемнили, чем содействовали его разрешению”⁸². Але тривалий час вер-

сія Макарія, його помилкове тлумачення питання про християнство у аланів переважало в історіографії.

Щоб відшукати правду історії, Ю. Кулаковський звертається до епістолярної спадщини, зокрема аналізує листування патріарха Миколая Містика – джерело, що залишилося невідомим преосвященному Макарію. На противагу твердженням останнього, Юліан Андрійович висуває свою версію: християнство у аланів за часи Костянтина Порфирородного “восходило” лише до початку Х ст., тобто “имело очень незначительную давность”.

Ю. Кулаковський аналізує і критично оцінює листи Миколая Містика, який двічі займав патріарший престол, до архієпископа Аланії Петра та володаря авазгів Григорія і робить висновок, що “Сообщения патриарха в этих письмах не оставляют никакого сомнения в том, что просвещение алан светом христианства свершилось в патриаршество Николая Мистика и притом, вероятно в ту пору, когда он вторично занял патриарший престол⁸³; непосредственное участие в этом деле принимал властитель Авазгии. Излишне быть может напоминать, что христианство у авазгов имело в ту пору почтенную давность: оно существовало со времен имп. Юстиниана Великого”⁸⁴.

Юліан Андрійович відмічає, що листи патріарха до архієпископа Аланії Петра відбивають найщиріші почуття дружби та співчуття до діяча на новий ниві християнського освічення. У листах кілька разів повторюється фраза, що хрещення аланів відбулося зовсім недавно, і перехід від язичеського життя до “строгости Евангелия” дається не легко. В листі патріарха Миколая до єпископа Херсона він возвеличує останнього за його піклування про християнське освічення аланів.

Отже, епістолярна спадщина патріарха Миколая Містика, на думку Юліана Андрійовича, свідчить про те, що хрещення аланів відбулося на початку Х ст., а до того часу вони були язичеським народом. Автор вважає, що давні відносини Аланії з Візантією, про які писали візантійські хроністи, а також з християнськими сусідами іверами та авазгами, допускають вірогідність того, що християнство було давно відоме аланам і, можливо, зустрічалися поодинокі випадки навернення до християнства окремих родин. Але до початку Х ст. це були лише окремі факти.

Слідом за листами Ю. Кулаковський зайнявся дослідженням списків єпархій Константинопольського престолу і першу згадку про Аланію знайшов у списку Х ст., де згадувалася вже і Росія. “Аланская кафедра, – пише Юліан Андрійович, – повысилась к тому времени в своем ранге и числится уже не архиепископской, как было при патриархе Николае Мистике в пору ее основания, а митрополией, занимая по достоинству место непосредственно вслед за Россией, т.е. 61-ое”⁸⁵. Відбулося піднесення аланів, причиною якого, на думку автора, було політичне значення їх у ті часи і згадуване вже звернення імператора до них. На той час, коли інші кавказькі правителі у іверів, авазгів, албанців і ще семи племен, згаданих Костянтином Порфирородним, отримували від імператора “приказ”, “властитель” Аланії був «удостоен чести признания самостоятельным государем дружественной державы, которого император именует своим “духовным чадом”»⁸⁶.

Базуючись на свідченнях Костянтина Порфирородного, Юліан Андрійович дійшов висновку, що алани були тією силою, яка паралізувала ха-

зарську державу і усунула небезпеку інтересам імперії. Вони могли перетнути шляхи в Саркел і не допустити хазар в Крим.

У Х ст. Візантія мала постійні дипломатичні відносини з Аланією, про що писав Костянтин Порфирородний. “Царственный автор”, перелічуючи тексти звертання до хазар, печенігів, росіян, різних кавказьких державців, наводить і “формулу” звернення, за якою треба було звертатися до володаря Аланії. Юліан Андрійович підкреслює, що наведена “формула” вміщує у собі й визнання аланів “самостоятельным и независимым политическим целым” і свідчить про близькі на той час зв’язки між Візантією та Аланією.

Для політики Візантії алани набули величного значення в часи ослаблення хазар. Юліан Андрійович зауважує, що “они были дружественным христианским народом в дальних северных странах, на который могла опереться Византия в своих международных отношениях”⁸⁷. Таку роль в історії аланам відводить Костянтин Порфирородний, який писав про Аланію як про країну вельми незалежну.

Ю. Кулаковський, відштовхуючись від згаданих джерел, робить висновок про те, що алани у Х ст. були значною політичною силою, яку Візантія вміло використовувала. Уривчасті й нечисленні свідчення дозволяють стверджувати, що алани не переривали своїх відносин із Візантією до кінця XII століття. Лише на початку XIII ст., коли утвердилося латинське панування на берегах Босфора, центр візантійського політичного життя перемістився на схід. На той час північний схід Європи став ареною для подій світового значення: “из степей средней Азии” з’явилися татари, і алани, як і за часи гунів, були першим європейським народом, на який напали завойовники. Проте із свідчень угорського монаха, домініканця Юліана (1235 р.) про аланів, який довгий час проживав серед них, можна зробити висновок, що алани зберегли свою самостійність і не залежали від татар. Відомості Юліана давали привід припускати, що алани займали Прикавказькі степи і не були ще витіснені у гори, де тепер живуть їх нащадки – осетини. Показовим щодо цього є умовчання аланського єпископа Федора про навалу татар, що, як гадає Ю. Кулаковський, говорить про збереження аланами в ті часи повної національної самостійності.

Впродовж багатьох років алани залишалися християнським народом. Найбільше число джерел з історії цього племені, які могли використовувати вчені часів Ю. Кулаковського, відноситься до XIII ст. Серед них виділяється “Аланское послание” єпископа Федора від 1240 р.^{**}, яке Ю. Кулаковський переклав російською мовою. Слід відзначити, що Васильєвський у своїх російсько-візантійських дослідженнях вже наводив дані єпископа Федора про аланів, і, таким чином, це джерело було частково введено у науковий обіг. Але Юліан Андрійович вважав, що його повний переклад російською мовою буде вельми корисним, “и это тем более, что многие из его сообщений имеют вид лишь намеков и представляют своего рода загадку”⁸⁸. А вперше він був опублікований у VI томі “Новой библиотеки отцов церкви” кардинала Анджело Mai (1853 р.), який вважав, що цей твір являє собою велику історичну цінність. Написаний він в глушині кавказьких гір і “содержит в себе живые и современные свидетельства об аланах”. Ю. Кулаковський припускає, що єпископ Федір за національністю алан. Священний сан він прийняв близько 1240

року в Нікеї, де на той час була розташована резиденція константинопольського патріарха.

У посланні єпископ наводить свідчення про аланів на їх батьківщині, де вони зберегли свою національність. Поряд з цим у “Аланском послании” описується перебування цього народу далеко на заході від Прикавказьких степів, “где они исчезли, сливвшись в народной массе других племен”. Так, єпископ Федір докладно розповідає про те, що він зустрічав своїх одноплемінників поблизу Херсона незадовго до відвідування фланандським монахом Рубруком Криму (1253–1255 рр.). Юліан Андрійович наводить окремі цитати з послання: “близ Херсона живут аланы столько же по своей воле, сколько по желанию херсонцев, словно некое ограждение и охрана”⁸⁹. Про широке розселення аланського народу єпископ писав: “Племя это рассеяно и простирается от Кавказских гор до ивериян – древний предел их родины; они возлюбили посыпать некие многолюдные выселки, так что наполнили всю Скифию и Сарматию”⁹⁰.

Серед аланів, які “жаждали християнського поучення”, єпископ Федір проводив просвітницьку діяльність, внаслідок чого потрапив у немилість до херсонського єпископа. Цікаво і важливо у розповіді Федора те, що у аланів повсюди були священики з місцевих людей. Оскільки вони були обрані незаконно, він висвятив їх удруге.

“Спасись бегством из негостеприимного Херсона, – пише Ю. Кулаковський, – єпископ Федор направился далее на восток и пробрался в Боспор (Керчь), где были также его соотечественники”⁹¹.

Юліан Андрійович прагнув знайти в “Аланском послании” більш точні дані про аланів у Криму, оскільки єпископ Федір контактував з ними і жив серед них. Деякі епізоди в описі єпископа збігалися із свідченнями Константина Порфирородного, зокрема в тому, що алани, цей “Христианский, но дикий и воинственный народ” були для Херсона “ограждением” від північних варварів. Історик пише, що було б дуже цікаво визначити, з яких часів алани почали охороняти Херсон. На це питання Ю. Кулаковський відповіді не знайшов. Із свідчень єпископа Федора він почерпнув достовірний факт, що поселення аланів в тих місцях відбулося ще до татарської навали і це ніяк не пов’язано з цією подією. “Таков общий смысл свидетельства еп. Федора, такова и историческая вероятность”⁹² – писав Ю. Кулаковський. Учений припускає, що алани селилися в окремих місцях, важливих для охорони імперії, ще в ті часи, коли хазарська держава слабшла від ударів росіян, а також внаслідок звільнення цієї держави від тюрків. Ю. Кулаковський не знаходить у посланні єпископа Федора точних вказівок щодо тієї місцевості, де розташувалися алани, у яких він жив і проповідував християнство. З його розповіді Юліан Андрійович робить висновок, що поселення знаходилося поблизу Херсона, всередині півострова, “служа для греков прикрытием от занимавших степи варваров”. Учений звертає увагу ще на одну важливу обставину. Він пише: “Если аланы, жившие где-то близ Херсона, сохранили, несмотря на живую связь с греками и подчинение греческой церковной иерархии, свой язык и свою национальную особенность, то этот факт сам по себе является свидетельством того, что они не были затерявшимся среди чужих народов незначительным обрывком своего племени, а состояли в непосредственных сношениях со своими соплеменниками и опирались на значи-

тельную народную массу”⁹³. “Аланское послание” поставило багато запитань, на які у той час не було відповіді: як, чому і з якого часу алани опинилися біля Херсона; хто тоді був правителем цього міста; чому потрапив у немилість єпископ Федір; хто був володарем м. Боспора, тобто Керчі? «По состоянию того материала, какой может быть привлечен в настоящее время для уяснения истории Крыма в XIII веке, – пишет Ю. Кулаковский, – мы лишены возможности отвечать на эти вопросы. Быть может новые публикации или счастливые находки на богатой почве Крыма прольют новый свет и на этот темный период его истории и тогда разъяснится то, что остается ныне загадочным и темным в “Аланском послании” епископа Федора»⁹⁴.

А поки що вчений продовжував писати про аланів, залучаючи ті матеріали і документи, що побачили світ, здобуваючи нові, найбільш вагомі історичні відомості про улюблений ним народ. Цікавий епізод першого десятиліття XIV ст. про перехід на службу імперії придунаїських аланів, які входили до улусу “безбожного” Ногая – могутнього темника Золотої Орди, привернув до себе увагу вченого. Юліан Андрійович пише, що ці алани були християнами і спілкувалися з імператором за посередництвом вічинського митрополита Луки⁹⁵. Докладно цей епізод автор описує у раніше виданій статті “Где находилась вичинская епархия?”⁹⁶, де були такі слова: “Аланы, просившие императора через посредство митрополита вичинского Луки о разрешении поселиться в пределах империи, принадлежали к орде Ногая и были его сподвижниками в многочисленных его военных предприятиях”⁹⁷.

Чисельні джерела, над якими працював учений, дали йому змогу стверджувати, що алани були християнським народом від початку X і до другої половини XV ст. Християнство не зникло в аланському племені за час татарського панування на півдні Росії, яке запровадило магометанство на Кавказі. Юліан Андрійович припускає, що алани, мабуть, на батьківщині залишилися кочовим народом, але у XIII ст. з їх середовища виділилося торгове, тобто міське населення, що мешкало у Криму та степах. Зближуючись з росіянами та греками, з якими їх єднало “исповедывание веры”, ці алани зберегли, однак, свою національну особливість. До згадуваного “Аланского послания” єпископа Федора приєднуються свідоцтва західних мандрівників по сходу – Плано Карпіні і Рубруквіса. Плано Карпіні у переліку племен, підкорених татарами, називає аланів, але якась їх частина відстоювала свою самостійність. Разом з хазарами і росіянами, за свідченнями мандрівників, вони складали населення м. Орна на р. Дон.

Пізніше в тих же місцях, що і Плано Карпіні, побував посол французького короля монах Рубруквіс, про якого вже згадувалося. У 1253 р. він виїхав із Судака до Золотої Орди, яка була створена на початку 40-х років XIII ст. В той час там панував хан Батий. У 1254 р., пишет Ю. Кулаковский, Рубруквіс з берегів Волги через Дербентський прохід потрапив у Малу Азію. В межах татарського панування у Південноруських степах мандрівник зустрічав аланів. Татарські провідники Рубруквіса розповіли йому, що алани відстоюють свою незалежність, але вони тоді вже були витіснені в гори.

У XIV столітті, за свідченням аланського митрополита, Аланія, як і раніше, залишалася митрополією константинопольського престолу; Аланська епархія була поєднана з Авазійською. У той же час алани зазнали нового по-грому від середньоазійського полководця Тамерлана.

Ю. Кулаковський наводить ще одне свідчення про аланів, що належало візантійському історику Лаоніку Халконділе. У своїх “Історіях”, які складалися з 10-ти книг, він описав події 1298–1463 років, приділивши особливу увагу падінню Візантії і возвеличенню Османської імперії. У праці містяться також цінні свідчення про народи Південної і Східної Європи, серед яких згадуються алани як хоробрі вояки, майстри ковання зброї з міді. Візантійський історик також згадує, що алани – християни і мова їх дуже відрізняється від мов сусідніх народів.

Юліан Андрійович, напрочуд захоплено закінчуєчи свою розповідь про стародавнє горде, незалежне аланське плем'я, пише: “Таковы свидетельства об аланах на их родине до второй половины XV века. Свою национальность и язык сохранили они и доселе, удержали и память о своем христианстве, о восстановлении которого стало заботиться русское правительство с конца прошлого века”⁹⁸.

¹ Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. Киев, 1914, с. II–III.

² Гречка назва Керченської затоки.

³ Роботу було надруковано у ж. “Пропилеи”, т. IV, 1854.

⁴ Книга була видана у двох випусках: 1851 та 1856 року.

⁵ Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды, с. 154.

⁶ Там само, с. 111.

⁷ Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Jussu et impensis Sosietatis Archaeologicae Imperii Russici edidit Basilius Latyscheev. Volumen primum. Petropoli. 1885.

⁸ Кулаковский Ю. А. Древние надписи Черноморского побережья, с. 100–111.

⁹ Кулаковский Ю. А. Древние надписи Черноморского побережья. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Jussu et impensis Sosietatis Archaeologicae Imperii Russici edidit Basilius Latyscheev. Volumen secundum, inscriptiones Regni Bosporani continueus. Petropoli. 1890.

¹⁰ Кулаковский Ю. А. Древние надписи Черноморского побережья, с. 100–101.

¹¹ Державний архів м. Києва (ДА м. Києва), ф. 16, оп. 465, спр. 4792, арк. 20.

¹² Кулаковский Ю. А. История Византии. Т. 1. Санкт-Петербург, 1996, с. 6.

¹³ Кулаковский Ю. А. Керченская христианская катакомба 491 года // Материалы по археологии России, издаваемые Императорской Археологической Комиссией. Вып. 6, 1891; Христианская катакомба 491 года в Керчи. Санкт-Петербург, 1891.

¹⁴ Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды, с. 35.

¹⁵ Латышев В. В., аналізуючи роботу Ю. Кулаковського та спираючись на праці відомих лінгвістів В. Ф. Міллера та Ф. Г. Корша, вважав, що окрім імена у написах мають іранські корені і це говорить про належність похованих у катакомбі християн до сарматської національності, котра, мабуть, продовжувала існувати на Боспорі наприкінці V ст. (Див.: Латышев В. В. Керченская христианская катакомба 491 г. Исследование Ю. Кулаковского // ЖМНП, 1891, №12, с. 401).

¹⁶ Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды, с. 58.

¹⁷ Древности Южной России. Керченская христианская катакомба 491 г. Исследование Ю. Кулаковского, ординарного професора Императорского Университета св. Владимира. Санкт-Петербург, 1891, с. 23.

- ¹⁸ Див. про готів: Кулаковский Ю. А.: Ф. Браун. Розыскания в области гото-славянских отношений. I. Готы и их соседи до V века. Период первый: Готы на Висле. Санкт-Петербург. 1899 // ЖМНП, 1901, февраль, ч. СССХХХ, III, с. 500–527; Кулаковский Ю. А. Готы в Империи // История Византии. Т. I, 1996, с. 113–132.
- ¹⁹ Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды, с. 50.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само, с. 52.
- ²² Кулаковский Ю. А. К истории готской епархии (в Крыму) в VIII веке // ЖМНП, ч. СССХV, № 2, Санкт-Петербург. 1898, с. 173–202.
- ²³ Древности Южной России. Керченская христианская катакомба 491 г., с. 28.
- ²⁴ Латышев В. В. Керченская христианская катакомба 491 г. Исследование Ю. Кулаковского // ЖМНП, 1891, №12, с. 394.
- ²⁵ Там само, с. 405.
- ²⁶ Кулаковский Ю. А. Материалы по археологии России, издаваемые Императорской Археологической Комиссию. №9. Древности Южной России. Греческие и латинские надписи, найденные в 1889–1891 годах. С объяснениями В. В. Латышева. Санкт-Петербург. 1892 г. // Филологическое обозрение, т. III, кн. 2, 1893, с. 81–84.
- ²⁷ Свою участь у виданнях Комісії Латышев почав з тому “Отчета за 1882–1888 годы”.
- ²⁸ Кулаковский Ю. А. Материалы по археологии России..., с. 81.
- ²⁹ Там само, с. 84.
- ³⁰ Кулаковский Ю. А. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. Т. I. Греческие писатели. Вып. 1, Санкт-Петербург, 1893, 296 с.
- ³¹ Кулаковский Ю. А. Antiquites du Bospore Cimmerien (1854) reeditees avec un commentaire nouveau et un index general des comptes rendus par Solomon Reinach.(Bibliotheque des monuments figures grecs et romains. Vol. III). Paris, 1892 // Филологическое обозрение, т. V, 1893, с. 120–123.
- ³² Кулаковский Ю. А. Раскопки в Керчи и Анапе летом 1894 г. // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. Кн. IX. Киев, 1895, с. 42–44.
- ³³ Інститут рукописів (ІР) НАН України, ф. III, спр. 20301–20309, арк. 1–4.
- ³⁴ Материалы по археологии России. № 19. Древности Южной России. Исследование Ю. Кулаковского, ординарного профессора Императорского Университета Св. Владимира, члена-корреспондента Императорской Археологической Комиссии. Санкт-Петербург, 1896.
- ³⁵ Там само, с. 11.
- ³⁶ Див.: Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. Кн. 11, Киев, 1896, с. 3–4.
- ³⁷ Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1897 год. Санкт-Петербург, 1900, с. 39.
- ³⁸ Кулаковский Ю. А. Shurer. Die Juden Bosporanischen Reiche und die Genossenschaften der „daselbst. Berlin. 1897 // ЖМНП, 1898, VI, с. 494–495.
- ³⁹ Місто було повністю зруйноване у 40-х роках III ст. н.е. племенами, що входили до союзу, яким керували готи.
- ⁴⁰ Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды, с. 37.
- ⁴¹ Кулаковский Ю. А. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России в 1895—1898 годах, с объяснением академика В. В. Латышева с 49 политипажами // Филологическое обозрение, т. XVI, кн. 2, 1899, с. 103–108.
- ⁴² Там само, с. 108.
- ⁴³ Див. Кулаковский Ю.А. К объяснению надписи с именем императора Юстиниана, найденной на Таманском полуострове // Византийский временник, т. 2, вып. 1–2, 1895, с. 189–

198; Надписи Никеи и ее окрестностей // Известия Русского Археологического Института в Константинополе, т. VI, вып. 1, 1900, с. 208–215; Заметки по истории и топографии Крыма: I. С каких пор известны целебные свойства грязей? II. Гурзуд или Карасман упомянут в Житии Иоанна Готского // Археологические известия и заметки. №1, 1896, с. 5–6; Сборник греческих надписей христианских времен из южной России. (В. В. Латышев) // Филологическое обозрение, т. XII, кн. 2, 1897, с. 157–161.

⁴⁴ Кулаковский Ю. А. Несколько слов в ответ проф. В. И. Модестову // Известия Императорской Археологической Комиссии. Вып. 9. Санкт-Петербург. 1904, с. 178–181.

⁴⁵ Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды, с. 2.

⁴⁶ Там само, с. 8.

⁴⁷ Кулаковский Ю. А. Карта Европейской Сарматии по Птоломею. Киев, 1899, с. 1.

⁴⁸ Латышев В. В. Юлиан Кулаковский. Карта Европейской Сарматии по Птоломею. Приветствие XI археологическому съезду // Филологическое обозрение, т. XVI, кн.2, 1899, с. 89.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Кулаковский Ю. А. Карта Европейской Сарматии по Птоломею, с.1.

⁵¹ Там само.

⁵² Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды, с.12.

⁵³ Ім'я поселення – Херсонес, що означає півострів. Він розташований за першою бухтою на захід від теперішнього Севастополя.

⁵⁴ Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды, с. 22.

⁵⁵ Там само, с. 40.

⁵⁶ Там само, с. 104.

⁵⁷ Там само, с. 49.

⁵⁸ Кулаковский Ю. А. Христианство у алан // Византийский временник, вып. 1–2, 1898, с. 1–18.

⁵⁹ Кулаковский Ю. А. Епископа Федора “Аланское послание” // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Т. XXI. Одесса. 1898, с. 11–27.

⁶⁰ Кулаковский Ю.А. Аланы по сведениям классических и византийских писателей // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. 13, Киев, 1899, с. 94–168.

⁶¹ Там само, с. 166.

⁶² Там само, с. 167.

⁶³ Там само.

⁶⁴ «Живая старина», т. VI, вып. I, 1894, с. 65–77.

⁶⁵ Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.).
Киев, 1997.

⁶⁶ Там само, с. 3.

⁶⁷ Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям классических и византийских писателей, с.91.

⁶⁸ Там само, с. 101.

⁶⁹ Там само, с. 106.

⁷⁰ Там само, с. 102.

⁷¹ Там само, с. 104–105.

* Різновид давньогрецької літератури, що описує морські мандри вздовж берегів.

⁷² Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям..., с. 110.

⁷³ Кулаковский Ю. А. Амміан Марцеллін. Історія. Кн. XX–XXV, Київ, 1906.

⁷⁴ Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям..., с. 112.

⁷⁵ Там само, с. 115.

⁷⁶ В цілому Ю. Кулаковський дав високу оцінку історичній праці Амміана Марцелліна – цього вельми цінного джерела з історії пізньої імперії. Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. ро-

сійські історики писали, що Амміан був останнім римським історіографом, оскільки, починаючи з V ст. “римская историография подпадает под влияние христианской идеологии, согласно которой центр мировой истории перемещается из Рима на Восток и историей мира считается уже история, изложенная в библии”. Див.: Соколов В. С. Амміан Марцеллін как последний представитель античной историографии // Вестник древней истории. 1959, №4, с. 62.

⁷⁷ Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям..., с. 138.

⁷⁸ Удальцова Э. В. Мировоззрение Прокопия Кесарийского // Византийский временник, т.31, 1971, с. 21.

⁷⁹ Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям..., с. 142.

⁸⁰ Кулаковский Ю. А. Христианство у алан..., с. 2.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ 917 рік.

⁸⁴ Кулаковский Ю. А. Христианство у алан..., с. 3.

⁸⁵ Там само, с. 8.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям..., с. 144–145.

^{**} Сучасні дослідники мають сумніви щодо цієї дати, але точної не наводять, тому що і до цього часу на багато питань “Аланского послания” відповідей немає, про що пише у своїй статті Ченцова В.Г. Материалы к истории Херсона в средние века // Материалы по археологии, истории и этнографии Тавриды. V. Симферополь. 1996, с. 172.

⁸⁸ Кулаковский Ю. А. Епископа Федора “Аланское послание”, с. 13.

⁸⁹ Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям..., с. 154.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само, с. 156.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Кулаковский Ю. А. Епископа Федора “Аланское послание”, с. 14. Цю ж цитату наводить сучасний автор Ченцова В. Г. у згадуваній вище статті, що свідчить про актуальність й сьогодні підняття Ю. Кулаковським 100 років тому питань.

⁹⁵ Кулаковский Ю. А. Христианство у алан..., с. 10.

⁹⁶ Кулаковский Ю. А. Где находилась вичинская епархия константинопольского патриарха? // Византийский временник, т. IV, вып. 3–4, 1897, с. 315–336.

⁹⁷ Там само. Про місцезнаходження вічинської епархії Ю.Кулаковський писав і в статті “Еще к вопросу о Вичине” (“Византийский временник”, т. V, вып.3, 1898, с. 393—397).

⁹⁸ Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям..., с. 154.

